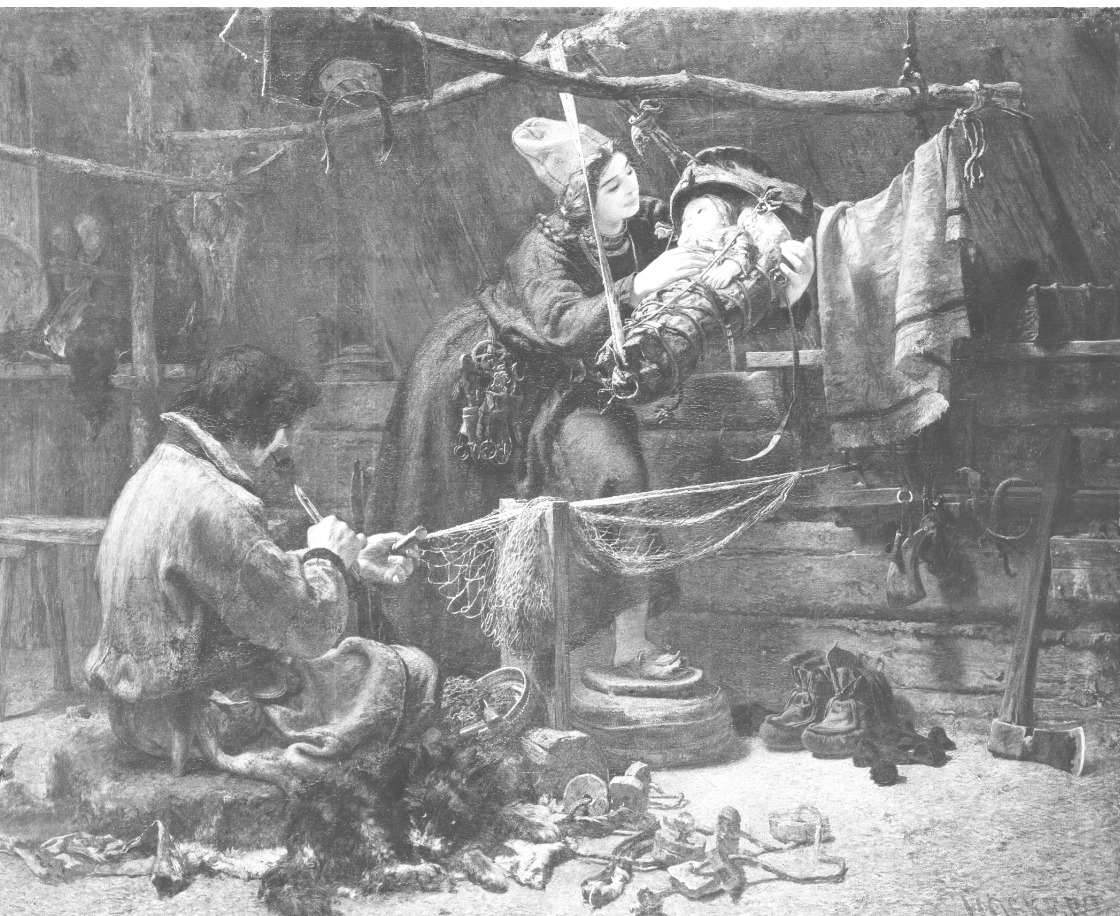

Vardagsliv i kåta och stuga

Bidrag från Vilhelminabiennalen
23–24 september 2019

Redaktörer: Susanne Haugen & Robert Eckeryd

Den 23–24 september 2019 anordnades ett sjunde symposium i Vilhelmina i Johan Nordlander-sällskapets regi. Rubriken var "Vardagsliv i kåta och stuga" och i föreliggande volym publiceras åtta av föredragen.

Texterna belyser olika aspekter av nybyggarnas och samernas liv. Här möter vi berättelser om vittra i relation till människor, äldre sjukvårdsbehandling och traditionella medicinalväxter, samiskt fiske, berättelser om fattigbarn och "sockenlappar", "Ulltavlans moder" samt en beskrivning av förhållandena vid Arjeplogs lappskola för tvåhundra år sedan. Perspektiven är många, och inte minst ges här utrymme för människor i samhällets utkanter.

Volymen är samtidigt nr 1–2 2021 av Johan Nordlander-sällskapets tidskrift *Oknytt*.

VARDAAGSLIV
I KÅTA OCH STUGA

Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet 33

Susanne Haugen & Robert Eckeryd (red.)

Vardagsliv

i kåta och stuga

Bidrag från Vilhelminabiennalen

23–24 september 2019

Umeå 2021

Susanne Haugen & Robert Eckeryd (red.). *Vardagsliv i kåta och stuga. Bidrag från Vilhelminabiennalen 23–24 september 2019*. Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet 33. Umeå 2021. ISBN 978-91-519-8840-5.

Manuskript till Johan Nordlander-sällskapets medlemstidskrift *Oknytt*, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda sänds till adressen: Susanne Haugen, Laxögern 62, 907 88 TÄFTEÅ eller susanne.haugen@umu.se.

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:
Carina Strömberg, Frösövägen 55, 832 44 FRÖSÖN eller carina.stromberg@vilhelmina.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften 200 kronor till sällskapets Plusgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller bl.a. tidskriften *Oknytt* som utkommer två gånger per år.

Utgiven med bidrag från Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur och Stiftelsen Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur.

© Författarna 2021

ISBN 978-91-519-8840-5

ISSN 0348–6664 (Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet)

Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet nr 33 är samtidigt *Oknytt* 1–2 2021, årg. 42 (ISSN 0349–1706).

Omslagsbilden: Johan Fredrik Höckerts målning "Det inre av en fiskarstuga i Lappland" från 1857 (egentligen i färg) visar hur en same från Arjeplogsområdet binder nät i sin timmerkåta. Troligen används hampgarn som spunnits på slända av kvinnan. För de samer som bodde kring Arjeplogs stora sjöar spelade fisket en central roll långt fram i tiden. Foto: Nationalmuseum/Public domain. (Ur Gudrun Norstedts artikel i föreliggande volym.)

Tryckt av Original Tryckeri, Umeå 2021.

Innehåll

LARS-ERIK EDLUND OCH CARINA STRÖMBERG: Inledning	9
ROLF KJELLSTRÖM: Tidig sjukdomsbehandling i Lappmarken.....	19
HÅKAN TUNÓN: Medicinalväxter och andra huskurer. Reflektioner om botemedel från nybyggartakterna runt Vilhelmina	49
GUDRUN NORSTEDT: Fiskets centrala roll för skogssamernas försörjning i äldre tid	79
TOMMY KUUSELA: Vittra i Lappland. En sägensamling av Nils Eriksson	107
MARIANNE LILIEQUIST: Fattigfolkets barn. Berättelser från Vilhelminas och Frostvikens socknar 1850–1920	129
EWA LJUNGDAHL: "Sockenlappsänkan" Lisbet Nilsson och hennes familj.....	155
LAILA ELIASSON: Lisa Johansson – ulltavlans moder	173
DANIEL LINDMARK: Att undersöka historiska övergrepp. Arjeplogs lappskola vid 1800-talets början.....	191
Volymens medverkande	213
Vilhelminabiennalen 2019: Program.....	215

Vardagsliv i kåta och stuga – en inledning

Skrift nr 33 i Johan Nordlander-sällskapets skriftserie, som här föreligger, utges samtidigt som *Oknytt*s vårunummer 2021. Tanken med detta är att medlemmar som hittills inte haft möjlighet att delta vid Vilhelminabiennalen nu ska få tillfälle att ta del av de föredrag som fyllde programmet. Vi vill dessutom ge alla våra medlemmar extra mycket läsning i en tid då vi p.g.a. den pågående pandemin behöver intellektuell stimulans. Föreliggande skrift bjuder, hoppas vi, läsaren på intressant läsning.

I skriften har samlats flertalet av de föredrag som hölls vid den sjunde biennalen i Vilhelmina, vilken som tema hade *Vardagsliv i kåta och stuga* och genomfördes i slutet av september 2019. En stor skara intresserade från hela landet hade vid detta tillfälle samlats på Hotell Vilhelmina för att lyssna och lära, diskutera och utbyta erfarenheter.

En tradition att samlas på forskardagar i Vilhelmina i Mikaelitid har under de senaste decennierna utvecklats. År 2000 tog Johan Nordlander-sällskapet initiativ till återkommande symposier. Det övergripande syftet var att hålla kunskapen levande om nybyggartiden och det omgivande samiska samhället samt att belysa hur samer och nybyggare levt och verkat sida vid sida. För att säkra återkommande symposier har arrangemangen senare kommit att benämnas *Vilhelminabiennalen*, ett i sanning mycket uppfordrande namn.

År 2000 möttes vi alltså för första gången och då var temat *Kulturmöten i Lappmarken. Myt och verklighet*; förhandlingarna utkom några år senare med Lars-Erik Edlund och Anna Karolina Greggas som redaktörer. Redan året därpå samlades vi igen, nu för att belysa temat *Nybyggarens värld. Existentiella drivkrafter, historiska och ekologiska ramar*, varvid behandlades den praktiska kunskap som fanns i nybyggarsamhället och hur dessa kunskaper i själva verket var förutsättningen för folks överlevnad. Tre år senare valde vi som tema *Livsfrågor i Lappland. Kyrkan och kolonisationen*, och den tryckta volymen från dessa förhandlingar utgavs 2005 med Tuuli Forsgren och Sigurd Nygren som redaktörer.

Det dröjde sedan till nästa sammankomst, men år 2012 var det så dags igen. Under rubriken *Ett jubileum för framtiden* uppmärksammades 200-årsfirandet av Vilhelmina församling som eget pastorat. Fem av föreläsningarna gavs ut under titeln *Kyrkliga strukturer och platsbundna kulturer*, denna gång som en bok i serien *Skrifter från Luleå stiftshistoriska sällskap* med Daniel Lindmark, Björn Norlin och David Sjögren som redaktörer. Två år senare, år 2014, valdes som tema för sammankomsten *Nybyggarkultur och samiskt arv*, där bl.a. Bo Lundmarks intressanta berättelser *Minnen och möten bland samer och nybyggare* utgjorde ett uppskattat inslag i programmet.

Berättelser om en tid och en bygd var rubriken på det sjätte symposiet, som ägde rum 2017 och som avrapporterades i volymen *Nybyggarliv. Berättelser om en tid och en bygd. Symposiebidrag från Vilhelminabiennalen 2–3 oktober 2017 utgivna av Susanne Haugen*. Utgångspunkten var denna gång de sex banden i sviten *Nybyggarliv i Vilhelmina* som åren 2012–2016

utgivits av Rolf Kjellström och som främst baserades på den Vilhelminafödde Nils Erikssons värdefulla uppteckningar.

Det symposium som här avrapporteras, det sjunde i ordningen, avhölls som sagt i september 2019 och kan sägas vara ett slags en uppföljning och fördjupning av det förra. Här har nu samlats flertalet föredrag. Rolf Kjellström behandlar ämnet "Tidig sjukvårdsbehandling i Lappmarken". Utifrån uppteckningar vid traditionsarkiven ges här en initierad bild av behandlingen av engelska sjukan (*ris*), epilepsi (*fällsjukan*), gulsoten, olika hud- och magsjukdomar, en äldre tids sårbehandling och mycket annat. En del bot byggde på vad växter gav – munsår behandlades sålunda med videbarkslag eller björkolja, som utvanns genom att man tog en björkkvist och satte in den i elden tills det sippade ut en segflytande vätska ur nävret. I andra fall utgjordes boten av vad "vismän" rekommenderat: Den vanligaste behandlingen av tandvärk bestod sålunda i att man petade med en trästicka i tanden och sedan gick till skogs och slog in stickan i en skåra på norra sidan av ett träd, alternativt tog en sticka från ett hus som flyttats tre gånger och sedan satte tillbaka stickan i en springa i huset.

I nära anslutning till detta ämne berättar Håkan Tunón om "Medicinalväxter och andra huskurer. Reflektioner om botemedel från nybyggartrakterna runt Vilhelmina". Tunón behandlar först på ett allmänt plan de folkliga förklaringarna till hur ett visst botemedel verkar. Dessutom tar han upp medicinalväxtanvändningen i Norden och dess ursprung, som ofta får sökas i övriga Europa och t.o.m. på områden ännu längre bort. Detta ger oss fascinerande perspektiv i tid och rum. I den konkreta genomgången som sedan Tunón lämnar av medicinalväxter i Vilhelminaområdet möter oss

tibast, bark av olika träd, blodrot, skvattram, gullris, fjällkvanne och vattenklöver (liksom en del djur).

Marianne Liliequists bidrag handlar om det allra fattigaste och mest utsatta skiktet i nybyggarsamhället, nämligen "fattigungarna" som arbetade hos storbönder, de "oäkta" barnen och sockenbarnen. För dessa var livet oerhört hårt och grymt, och förtrycket mycket naket. Inte minst kommer detta till synes i det förtryck som fanns i ord och attityder som barnen mötte och som användes för att markera deras underordnade ställning, ja, i grunden deras status som lägre stående. Liliequist bygger sin framställning på uppteckningar av Lisa Johansson, Vilhelmina, (mer om henne nedan) och Levi Johansson, Frostviken – två traditionsupptecknare i dessa trakter som verkligen visste vad fattigdom och umbäranden handlade om.

Vid symposiet behandlades också den grupp som kallas *sockenlapparna*. Dessa var anställda av socknen för att utföra bestämda sysslor, oftast sådana som bönderna själva inte ville utföra: att avliva, flå och kastrera hästar och hundar, ta hand om självdöda djur m.m. Många sockenlappar var dessutom skickliga hantverkare och tillverkade nyttoföremål som korgar av rötter eller vispar och sopar av kråkbärris, och dessutom var många av dem kända för sin läkekonst, vilken ingav respekt och visst anseende. En av sockenlapparna var fjällpiggen Lisbet Nilsson som ärvde yrket efter sin man och var mor till den sägenomspunne spelmannen Lapp-Nils (se nedan). Med hjälp av Ewa Ljungdahl träder i denna skrift dessa människor fram ur historiens dunkel – så gott som detta nu låter sig göras med tanke på de källor som bevarats.

Laila Eliasson lyfter fram "Lisa Johansson – ulltavlans moder". Lisa Johansson växte upp under ytterst svåra förhållanden, och hade ett långa stycken tungt liv, vilket hon beskrivit i boken *Ensam på torpet* (1961) och framför allt i *Saltlake och blodvälling* (1968). Senare i livet började hon göra omfattande och högst värdefulla uppteckningar för Nordiska museet och för dåvarande Folklivsarkivet i Lund, Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA) och Folkmåls- och folkminnesundersökningen i Övre Norrland i Umeå (FFÖN), den sistnämnda föregångare till Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM). Lisa Johansson tog också vara på vad naturen hade att ge och utvecklade en mångfald garnfärger av växter, och i de ulltavlor hon skapade kunde man finna spår av Lapplands vegetation i skog och på myr. Hon samlade in mer än 400 växtfärgningsrecept, flera av dem efter sin mormor, Eva Ersson.

Daniel Lindmark har under ett antal år lett vitboksprojektet om Svenska kyrkan, vilket resulterat i det imponerande tvåbandverket *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi* (2016), utgivet tillsammans med kollegan Olle Sundström. I sin studie "Att undersöka historiska övergrepp. Arjeplogs lappskola vid 1800-talets början" studerar Lindmark en konkret fråga, nämligen i vad mån det förekom fysiska övergrepp riktade mot eleverna vid lappskolan och om dessa handlingar var systematiska. Studien görs utifrån ett par konkreta fall, där platsen alltså är Arjeplogs lappskola och tiden 1800-talets början. Det finns paralleller till det som behandlas i detta bidrag också på andra håll i världen, vilket Lindmark tar fram.

Tommy Kuusela ger i sin framställning en bild av det underjordiska folketroväsendets vittra utifrån en omfattande sägensamlingen från Lappland, vilken på basis av uppteckningar sammanställts av den ovannämnde Nils Eriksson. Såväl nybyggare som samer levde nära naturen och de synliga och osynliga väsen som där fanns gav upphov till många berättelser. Bland berättelser som särskilt nämns av Kuusela finns sådana som handlar om vitterbarn och bortbytingar, om placeringen av ladugården ovanför vittras matbord och de problem detta kunde föra med sig samt om vittras boskap. Kuusela sätter också in sitt intressanta material i ett vidsträcktare perspektiv och bjuder därvid läsaren på internationella utblickar.

Tron och övertron gav människorna förklaringar till sådant som skedde omkring dem, och gav också hopp och stöd i svåra tider. För den lekamliga spisen var, å andra sidan, jakt, fångst och fiske av största betydelse, inte minst då fisket, och detta både för nybyggare och samer. I antologin finns ett viktigt bidrag där Gudrun Norstedt belyser fiskets stora betydelse för skogssamernas försörjning före 1700. Av stort intresse är genomgången av hur detta fiske speglas i äldre källor, hur det skogssamiska fisket bedrevs och hur det relateras till bosättningsmönster. Man kan konstatera att det skogssamiska samhället varit komplext – som också andra samhällen i Lappmarken –, och att många strategier att leva och överleva existerat sida vid sida bland skogssamerna.

Dessutom presenterade vid biennalen Anders Haglund ett bidrag om förhållandet mellan nybyggare och renskötare och Renée Vickhoff ett om tidiga provinsialläkarrapporter i Lappland, varvid hon bl.a. också tecknade bilder av

tre provinsialläkare i Vilhelmina. Dessa bidrag återfinns inte i denna rapport.

Vid symposiet behandlade dessutom undertecknad Lars-Erik Edlund folkskolläraren och folklivsforskaren Olof Petter Pettersson – vilken som ung hade haft Johan Nordlander som lärare i Härnösand redan 1884 och av honom lärt sig landsmålsalfabetet – och dennes stora *Ordbok över Vilhelminamålet*. Det är en omfattande handskrift – förvarad vid Institutet för språk och folkminnen (ISOF), Uppsala – på långt över 1 000 sidor. Ordboken tar upp styvt 14 000 ord, vilket gör den till en mycket omfattande språklig dokumentation, i synnerhet som Pettersson ofta kopplar längre, av honom nedtecknade berättelser till de enskilda orden. På basis av Vilhelminabiennalens uppmärksamhet kring Ordboken har i maj 2020 Göran Gustafssons Lapplandsstiftelse beviljat medel för att på sikt tillgängliggöra ordboken digitalt. Ordboken har därför i sin helhet skannats och en lokal grupp, tillsammans med undertecknade, arbetar med att renskriva detta språkliga dokument. Johan Nordlandersällskapet kommer senare att rapportera om projektet, och därför lämnas inte här någon närmare beskrivning av Olof Petter Petterssons ordbok och arbetet med den.

Vid symposiet anordnades dessutom ett antal kulturella inslag. Dessa knöt på sitt sätt ihop de tidigare inslagen vid sammankomsten. För att illustrera berättelsen om Lapp-Nils, vilken som vi sett berördes i ett av föredragen, spelade Vilhelminabördiga Ulla-Britt Renman några av hans låtar på fiol. Ulla-Britt är utbildad musikutnolog och fiolpedagog, och är intresserad av att ta vara på den lokala spelmans-traditionen och att bevara kunskaper om tidigare spelmän och deras låtar. Och ovan nämnda Laila Eliasson berättade

och sjöng visor från lokala poeters och spelmäns repertoar, ackompanjerad av Tomas Parr. Rubriken på det inslaget, "Toner till och från Lappland – traditionell folkmusik från bygden och hemsnickrade visor", visar att Laila även har komponerat egna visor på nybyggartemat. Deltagarna försågs med texten till *Fjällens folk* som handlar om människorna som likt den tåliga fjällbjörken står hårt rotade och med handlingskraft klarar upp livets utmaningar. Det gick inte att ta miste på inlevelsen i den unisona sång som avslutade kulturinslaget.

*

Ekonomiskt stöddes symposiet 2019 av Vilhelmina kommun, Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, Kungl. Skytteanska Samfundet, Kungl. Patriotiska Sällskapet och Göran Gustafssons Lapplandsstiftelse. För att kunna genomföra symposiet praktiskt har Johan Nordlander-sällskapet samt de lokala föreningarna Lappmarkens släkt- och bygdeforskare, Bernhard Nordh-sällskapet och sameföreningen Vualtjeren Saemien Siebrie medverkat med frivilliga, helt oavlönade insatser. Därtill har studieförbunden Medborgarskolan och Vuxenskolan varit viktiga samverkande organisationer som genom sin folkbildande inriktning kunnat bidra också finansiellt. Särskilda bidrag till tryckningen av denna volym har lämnats av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur och Stiftelsen Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur.

Ett stort tack riktas till arrangörerna, finansiärerna och medverkande ideella organisationer för alla de goda insatser som gjort det möjligt att genomföra Vilhelminabienna-

len 2019 samt att på detta sätt få utge en skrift utifrån symposiets föredrag.

Ett mycket varmt tack går till sist till Johan Nordlander-sällskapets redaktör Susanne Haugen och biträdande redaktör Robert Eckeryd, vilka svarat för redigering och slutlig layout av volymen. Redaktionen har i arbetet med denna volym dessutom förstärkts av Daniel Andersson, Ulf Lundström och undertecknad Lars-Erik Edlund.

Holmsund och Frösön den 9 februari 2021

Lars-Erik Edlund

Johan Nordlander-sällskapets ordförande

Carina Strömberg

Johan Nordlander-sällskapets skattmästare
Arrangörskommitténs ordförande

ROLF KJELLSTRÖM

Tidig sjukdomsbehandling i Lappmarken

För en 140 år sedan fanns inga läkare uppe i lappmarken. När det gäller Vilhelmina fanns det ingen fast läkare på 1870- och 1880-talen närmare än Åsele och Lycksele, även om det förekom någon gång tidigare att någon läkare under sommaren kunde göra en tjänsteresa upp till fjällen. Var och en fick alltså klara sig så gott det gick, eftersom man mer eller mindre var isolerad från läkarhjälp. Att bli allvarligt sjuk innebar därför ofta, att man fick vara beredd på det värsta.¹ Föreliggande artikel är en beskrivning av de sjukdomsbehandlingar som man förr utövade i Lappland avseende de vanligaste sjukdomarna.²

Med tanke på att det dröjde ganska länge innan kompetent medicinsk personal kom upp till nybyggarsamhällena var det naturligt att det uppstod ett behov av inhemska personer som man ansåg sig kunna lita mer på med avseende på sjukdomar och deras bekämpande. Därför uppstod

¹ Institutet för språk och folkminnen (ISOF), ULMA 2259:1, s. 1f.; 18627, s. 136; 21019:17, s. 1; 21019:27, s. 59f.; 21019:46, s. 9.

² Artikelns ämne avses att utvidgas till en mer omfattande artikel eller bok tillsammans med Håkan Tunón.

det på flera håll under nybyggartiden ett antal s.k. kloka gubbar och gummor eller *vismän* som man kunde fråga om det mesta och som också brukade kunna ge råd. De anlitas för alla sorters sjukdomar och ansågs också ha möjlighet att kunna bota olika sjukdomar.³ De tillredde mediciner av ofta på våren insamlade växter, rötter och bark av olika slag och med olika sammansättningar till bot för olika krämpor. En del mediciner skulle vara för invärtes bruk och andra för utvärtes, men det var inte alltid så värst stor skillnad på medicinerna. Huvudsaken var att man kunde koka och röra ihop något som man betecknade som kraftfullt och som man hade tilltro till. Det hände också att de gjorde kirurgiska ingrepp om det var nödvändigt och ingen annan utväg fanns.⁴

Någon inkomst hade de i allmänhet inte av sin verksamhet, men även om de sällan eller aldrig tog betalt för sina tjänster, kunde de likväl ta emot någon gåva. Vissa av de kloka gubbarna såg emellertid gärna att de sökande hade med sig brännvin – för vissa var det en förutsättning för att erhålla behandling – som delvis skulle utgöra en del av den kommande medicineringen men som kanske också till viss del tillkomma den hjälpgivande personen. Men i stort ansåg de att de hade fått sin visdom för intet, därför skulle de ge för intet.⁵ Deras kunskaper kunde baseras på egen erfarenhet eller från lärdomar av andra personer, som egna föräldrar eller andra kloka äldre.⁶ I allmänhet var man heller inte benägen att lära ut sina kunskaper, eftersom man då trolig-

³ ULMA 17185, s. 19; 17222, s. 13f.; 17612, s. 1–5; 21019:17, s. 1, 21019:27, s. 59f., 21019:46, s. 9.

⁴ ULMA 17222, s. 20f.

en skulle förlora sin egen förmåga. I vilket fall som helst borde man inte lära ut det till någon som var yngre än en själv.⁷

Gränsen mellan folkmedicinen och vetenskaplig medicin var länge oskarp. Folkmedicinen hade traditionen bakom ryggen, generationers erfarenhet – men även okunnighet. En del av medicinerna och behandlingarna var säkerligen verksamma men å andra sidan var en del skadliga, men så har det ju också varit i skolmedicinen.

Rädslan för den utbildade läkarens kniv var utbredd, med ett visst fog. Det kanske också fanns viss blygsel. Läkarbesök och vistelse på sjukhus kostade också pengar, och pengar var det ont om. Sist men inte minst var det i Lappland oerhört långt till läkare, då vägnätet var så litet utvecklat. Även om sjukdomen var aldrig så svår, så sköttes de sjuka i hemmen.

Tretalet

I folkmedicinen är tretalet ofta förekommande, så att t.ex. en behandling vanligtvis skulle upprepas tre gånger, t.ex. skulle barnet dras genom jorden tre gånger; tre droppar blod behövdes till bot; tre gånger skulle man hugga ovanför leden vid ledgångsbesvär, och borthuggningen skulle ske på tröskeln till ett hus som hade flyttats tre gånger och mellan varje hugg skulle man stryka flatsidan av yxan tre

⁵ ULMA 2298:2, s. 12; 17185, s. 13; 17222, s. 13f.

⁶ ULMA 6485, s. 54f.; 7597, s. 18.

⁷ ULMA 2298:2a, s.11; 6485 s. 55f.

gångar över det sjuka stället; tre torsdagsnätter i följd skulle en viss ceremoni utföras; barnet skulle smörjas tre kvällar i rad; man skulle gå till tre gummor som fått ett gossebarn som första barn och tigga tre slags mat; man skulle vira ett hårstrå tre varv runt vårtan; man skulle inta en lag var tredje timme; man skulle dricka vatten som hade slagits tre gånger genom ett kvisthål osv. Ibland skulle handlingen upprepas tre gånger tre, dvs. nio gånger. Det fanns nio olika slags tandvärk, nio olika slags *ris* (engelska sjukan) och nio olika slags gikt, vilka båda behövde behandlas med nio olika växter, nio olika slags bark behövdes till en viss lag, nio olika slag av skärvan, nio delar av den sjuke skulle man *kasta ut mot ont*, nio ingredienser skulle det vara i många botemedel, man skulle bränna med nio olika slags ved osv.⁸ Tretalet har sedan uråldrig tid spelat en stor roll i de flesta folks tro och har så helt genomsyrat folkligt tänkande att det är helt på sin plats att finna det i folkmedicinen.⁹

Specialsjukdomsbehandling

Blod, blodbrist, blodförgiftning

Man ansåg att det fanns två olika slags blodförgiftnings-sjukdomar: varmbrand och kallbrand. Varmbrand är en infektion medan kallbrand innebar att det var stopp i blodkärnen, dvs. blodförsörjningen hade upphört, men innebar åtminstone till en början inte någon blodförgiftning. Men

⁸ ULMA 17185, s. 6f., 13; 17194, s. 1; 18538, s. 24.

⁹ Carl Herman Tillhagen, *Folklig läkekonst*, Stockholm 1962, s. 137f.

om leden inte amputerades kunde det leda till blodförgiftning. Ett bra medel mot detta ansågs lag av tibastbark kokad i vatten vara. Med barklagen tvättade man den sjuka kroppsdelen och gjorde sedan ett omslag med lagen.¹⁰

Ett annat medel mot blodförgiftning var att dricka kärnmjök medan däremot för andra förgiftningar rekommenderades sötmjök. Omslag av lag av kokt våtarv prövades mot blodförgiftning och med ormbrännvin kunde man tvätta såret.¹¹

Om man ville rena blodet skulle man ta vattenklöver, koka bladen eller alternativt lägga i brännvin och dricka lagen. Röllika, skulle däremot läggas i brännvin och drickas, vilket man också kunde göras med vattenklöver och gitklöva.¹²

Mot blodbrist användes lag av kokt lingonris, lag från rot av ängssyra eller sot från skorsten utblandad i sötmjök. Man kunde även klippa små bitar av fölhinnan, som omgav fölet då det föddes, och blanda ut i maten.¹³

Stoppa blod

Att stoppa blod var en företeelse som ofta omtalats i uppteckningarna. Många personer ansågs ha denna förmåga. För patienter som blödde gällde det att snabbt komma till någon med denna förmåga. Men ibland var det inte ens

¹⁰ ULMA 7482, s. 20; 21019:17, s. 11; 21019:46, s. 11.

¹¹ Ibid.

¹² ULMA 7432, s. 29f.; 7597, s. 24; 16988, s. 7, 17f.; 30863, s. 1190f.

¹³ ULMA 6485, s. 38; 7597, s. 23; 17222, s. 22f.

nödvändigt att den som skulle stoppa blodet var i närheten av den sjuke, eftersom vissa kloka kunde stoppa blodet på håll. I Nästansjö fanns en sådan person och likaså i Avasjö. Den sistnämnde visste dessutom på förhand när någon skulle komma till honom.¹⁴ Med röksvampens innanmäte kunde man få blodet att stoppa. Därför lät folk torka sådan svamp och förvara hemma för att ha till hands. Fortfarande 1933 gavs exempel på det.¹⁵ Man kunde även pröva med en skinnbit, utspädd ättika, urin, renfett eller sönderskuret ormskinn.¹⁶

Mot näsblod ansågs en lag på torkat lingonris vara bra. Man kunde även pröva att knyta ett hårstrå omkring lillfingret så att om det blödde i den vänstra näshålan skulle man knyta om det vänstra lillfingret, och om det blödde ur den högra näshålan skulle man knyta om det högra lillfingret.¹⁷

¹⁴ ULMA 2298:2, s. 10f.; 2939:1, s. 12f.; 6485, s. 17; 7430, s. 4f.; 17222, s. 15–18; 17612, s. 12.

¹⁵ Lisa Johansson, *Saltlake och blodvälling. Berättelser från nybyggartiden i Lappmarken redigerade av Sune Jonsson*, Stockholm 1968, s. 114; ULMA 2259:1, s. 11; 2939:1, s. 12; 6480:b, s. 27f.; 6483:d, s. 18; 6485, s. 33f., 39; 17222, s. 28.

¹⁶ Lars Jonae Montin, *Beskrivning över en resa år 1749, til Lapska fiallerne åfwan Luleå stad*. Lapska arkivet, Nordiska museet, A 1587, 1749, s. 176; ULMA 2259:1, s. 11; 2746:3, s. 8; 6480:b; 7432, s. 23f.; 17612, s. 11f.

¹⁷ ULMA 7016, s. 2; 7597, s. 24; 30863, s. 1195.

Cancer

Om man led av cancer ansågs det viktigt att hålla sjukdomen hemlig. För att om man höll tyst, ansåg man, att då orkade cancern inte växa utan blev så pinad och kvävd av att inte bli omtalad, så kräftknölnarna tvinade bort och försvann utan att ha gjort den sjuke någon skada.¹⁸ Det finns berättelser om folk som ätit växter eller druckit barkte eller smort kåda från hägg på läpparna och klarat sig från sjukdomen.¹⁹

Smittsamma sjukdomar

Smittsamma sjukdomar härjade våldsamt bland såväl samer som nybyggare. En anledning till det var, i vissa fall, att det var brukligt att man nödvändigtvis skulle se den som hade dött. På så sätt kunde flera drabbas av smittsamma sjukdomar.²⁰ Mot "främmande" smittsamma sjukdomar rekommenderades angelikarot, antingen rå eller som lag efter kokt angelikarot. När man hörde att någon smittsam farsot härjade i trakten, hade en del samer angelikarot i barmklädet, som man tuggade på då och då. Beckolja användes också.²¹ För att skydda sig mot smittsamma sjuk-

¹⁸ ULMA 2746:3, s. 7.

¹⁹ Johansson 1968, s. 8; ULMA 6488, s. 10; 7016, s. 3–5; 17222, s. 8f.

²⁰ ULMA 7432, s. 28f.; 17185, s. 16; 18045, s. 18f.; 21019:17, s. 1; 21019:46, s. 17f.

²¹ ULMA 7432, s. 28f.; 17615, s. 7.

domar kunde man också andas in tjärrök och även låta röken också tränga in i kläderna.

Vaccinering var det bästa medlet för att skydda sig mot smittsamma sjukdomar som tuberkolos, difteri och smittkoppor – de sjukdomar som härjade mest i obygden. Vid några tillfällen utsågs någon nybyggare eller andra att utföra skyddsympningen.²² Det hör till saken att befolkningen ofta var skeptisk till vaccinationen och dessutom rädde för att bli vaccinerade. Särskilt barnen var ofta rädde för den som utförde vaccinationen och en del föräldrar nekade även till att vaccinera sina barn, vilket i så fall vaxinatören var skyldig att anmäla.²³

Engelska sjukan, *ris*

Om ett barn var blekt, gringigt och bråkigt samt med en benägenhet att växa dåligt och med svårigheter att börja lära sig gå, kunde man misstänka att det hade engelska sjukan eller rakitis, som lokalt kallades *ris*. Detta var nog den vanligaste sjukdomen här. Man såg det i regel på armar och ben som blev smala och spinkiga och att magen blev stor. Man befarade att barnet, om det inte blev snabbt behandlat, kunde få olika typer av skador för hela sitt framtida liv och *ris* var alltså en farlig sjukdom. Rakitis berodde på D-vitaminbrist och en orsak kunde vara att man inte konsumerade så mycket smör själva. Smör, som bl.a. innehåller D-vitamin, var nämligen den viktigaste handelsprodukten i

²² ULMA 21019:46, s. 16f.

²³ ULMA 18046, s. 34.

nybyggarkulturen av stort värde för att kunna skaffa sådana produkter som man inte själva kunde producera.²⁴

Man hade en uppfattning om att det fanns nio olika slags *ris*, och de behandlades med olika behandlingsmetoder. Många kloka gubbar och gummor försökte sig på att koka diverse "rissmörningar", ofta innehållande nio slags örter, vilka skulle kokas tillsammans med fett och tjära till en illaluktande salva. Avkok av sådana växter som nämns var gullris, sommargyllen och bergsteken.²⁵ Tvagning med sirap och kli var en behandlingsmetod liksom intagande av tibastbär och tibastbrännvin.²⁶ Behandling med saltbad och barklag var en annan behandlingsform. Samerna brukade lägga tibastbark ut efter ryggen på barnen, för att de inte skulle få ris.²⁷

Den vanligaste behandlingen av sjuka barn med dennas sjukdom var att dra barnet genom ett hål i jorden. Det tillgick så, att man i en dikeskant eller i en åkerren grävde ett så pass stort hål, att man kunde föra ett barn därigenom. Vanligtvis skulle denna behandling ske tre gånger – ofta tre torsdagar i rad. Andra uppgifter uppger att det inte behöv-

²⁴ Rolf Kjellström, *Nybyggjarliv i Vilhelmina. 4. Hus, hem och handel*, Uppsala 2014, s. 156; Personligt meddelande från Renée Vickhoff 2019; ULMA 17185, s. 6.

²⁵ Levi Johansson, "En märklig lappländsk nybyggare" i *Bygd och natur. Tidskrift för hembygdsvård*, årg. 28, 1947, s. 28; ULMA 6485, s. 59f.; 13097, s. 154f.; 15139, s. 147, 17; 185, s. 7, 13; 21019:17, s. 33; 21019:27, s. 59f.

²⁶ ULMA 3827, s. 1; 6476, s. 12, 14f., 20, 29, 33f.; 7330, s. 8; 7433a, s. 5f.; 7482, s. 20f.; 17185, s. 14.

²⁷ Johansson 1947, s. 28; ULMA 3270:3, s. 1; 3827:a, s. 1f.; 15139, s. 148; 17185, s. 6f.; 21019:17, s. 33; 21019:27, s. 59f.

de ske på någon särskild veckodag. Dragningen skulle ske på kvällstid – gärna just före solnedgången – och ske motsols. Någon källa uppger att barnet skulle vägas före jorddragningen – dock utan att man såg efter hur mycket det vägde. Den som utförde proceduren, ofta en klok gumma, var ensam bortsett från barnets moder som fick vara med. Någon betalning fick inte förekomma. Man fick inte dricka kaffe eller ta mat eller något annat som bjöds. Likaså fick man inte säga någonting till gårdsfolket efter dragningen.²⁸

Man tillverkade olika salvor som man smörjde det sjuka barnet med. En bestod av grädde, grönlja och krossade tibastbär. En annan smörjning bestod av grönlja, kvicksilver och brännvin eller smörflott. En meddelare från Malgövik nämnde att salvan omfattade nio olika slag ingredienser men mindes bara åtta, nämligen fårfeta, kofeta, hundfeta, senolja, stenolja, grönlja och kvicksilver (köptes på apoteket) samt ett tibastbär för varje dag barnet var gammalt. Men det ges också exempel på andra smörjningar.²⁹

Många barn i Tärna socken bars av sina föräldrar till Noak i Virisen (i vilkas hus jag har bott), bl.a. en av mina sagesmän, Holger Östergren, som ansåg sig ha blivit botad av honom på senhösten 1916, då han var fyra månader gammal.³⁰ När man smorde rissmörjningen skulle man följa vissa bestämda regler, för annars fungerade den inte alls. Man skulle smörja det sjuka barnet tre gånger på skilda

²⁸ ULMA 2259:1, s. 11f.; 3196:1, s. 2; 3828c, s. 1; 6480:b; 6483:d, s. 22f.; 6485, s. 28, 59; 7432, s. 26f.; 7482, s. 17f.; 13097, s. 155f.; 17185, s. 6f.

²⁹ ULMA 2746:3, s. 11; 3828b, s. 2; 7433a, s. 6f.; 7597, s. 14–16; 13097, s. 157f.; 15139, s. 148; 16127, s. 33f.; 16978, s. 5f.

³⁰ Personligt meddelande från Holger och Sture Östergren 1985.

dagar, men inte vilka dagar som helst. Man skulle börja mitt upp på huvudet och smörja som ett kors där och smörja en rand från huvudet över vänstra sidan av halsen nedöver bröstet där man gick över till högra sidan och så ned efter benen och ut i stortån. Därpå började man uppe i huvudet och smorde på samma sätt på högra sidan av huvudet och över bröstet till vänstra sidan. Det bildades på så sätt ett kors på bröstet. Även nu slutade man i vänstra stortån. På samma sätt smordes två ränder som började uppe på huvudet och korsades på ryggen och slutade i stortån. Man hade nu smort så att ett kors bildats på huvudet, ett på bröstet och ett på ryggen. Sedan smordes hela kroppen från huvudet och ned till fötterna. Smörjningen utfördes med en fjäder. Vid smörjningen skulle fjädern alltid föras nedåt. Ansiktet skulle aldrig smörjas. Den överblivna smörjningen skulle brännas upp. Sedan barnet blivit smort somnade det och sov i flera dagar. Det var noga med att när rissmörjningen väl var gjord fick man inte gå in på något ställe där någon sov, för då blev den förstörd.³¹

En annan behandlingsform hade att göra med djurfett eller djurolja. Man trodde att det fanns djur som hade medicin i sin kropp. Problemet var bara hur man skulle ta vara på och tillgodogöra sig den. Katten var t.ex. ett djur som kunde utnyttjas till medicin men som också ansågs vara giftigt. Kattens andedräkt ansågs vara giftig eftersom den åt råttor. Å andra sidan var kattskinn utmärkt att linda om ett barn för att det skulle hålla sig varmt i vaggan. Kattens fett ansågs effektivt mot all slags värk, kramp och sendrag. Att framställa äkta kattolja tog ungefär tre år. Katten göddes så

³¹ ULMA 15139, s. 1–6.

att den var riktigt fet, då den slaktades och flåddes. Kroppen lades på ett varmt ställe utomhus med ett underlag som kunde hålla kvar det smälta fettets, så att det inte rann bort. Det var solen som skulle smälta fettets och inte värme från någon eld. På vintern frös alltsammans, men det gjorde ingenting. När en katt var "färdigsmält" hade allt kött ruttat och oljan flöt ren och klar över det hela. Då öste man upp den och lagrade den i flaskor. Fettets stelnade inte av kylan. Barn som led av engelska sjukan smordes in med kattolja, från hjässan ända ned till hälarne.³²

Epilepsi, fällsjuka

En behandling mot epilepsi var att bada i kokt barklag.³³ I Nästansjö fanns en gumma som brukade bota epilepsi med att ta nio olika slags ved och bränna på ett lock tillsammans med en bit av varje klädplagg den sjuke haft på sig när han "föll" första gången. På lockets skulle det också tillsättas urin, avföring, samt hår och naglar från den sjuke. Askan av detta blandade hon tillsammans med bröstmjölk och så var medicinen färdig. Någon källa nämner att det inte var fel att tillsätta någon droppe blod från vänster lillfinger. Så skulle barnet smörjas helt och hållet från topp till tå.

³² ULMA 17185, s. 11f.

³³ ULMA 3805:c, s. 1.

Man skulle alltid börja vid "virveln" på huvudet och fara nedåt och alltid smörja utåt, så att sjukdomen skulle gå utåt. Smörningen skulle verkställas mellan klockan 12 och 1 på dagen. Av denna behandling uppges för en gångs skull att behandlingen inte hjälpt.³⁴

Gulsot

Mot gulsot fanns ett antal strategier enligt en mängd av dokumentation. Det var också så att om en person hade gulsot så blir denne inte gul förrän man hittat att det var just gulsot. Behandling med barklag, t.ex. av tibastbark, var en behandlingsform, men en klok gubbe från Lomsjönäs rekommenderade att man tog all slags bark, folklus och fjolårets hunddynga och rörde ihop det och blandade ut i annan mat.³⁵ Tillsats av löss i maten var inte ovanligt, vilket sammanhängde med den uppfattningen att löss var odödliga djur som inte gick att döda, även om man kokade dem i tre timmar i lut. De antogs kunna äta upp det sjuka i människans bröst. De fortsatte att leva, även om de blev uppätta. Eftersom lössen hade en sådan livskraft var det klart att de behövde föda även sedan de kommit ned i magen. De antogs inte stanna där utan förmodades ge sig på vandring för att upptäcka de sjuka ställena. Det var inte svårt för en lus att orientera sig och den hade bra luktsinne och – som man sade – "älskade orenligheten alldeles som

³⁴ ULMA 2746:3, s. 11f.; 2939:1, s. 14, 17; 7597, s. 12–16.

³⁵ ULMA 3270:3, s. 2; 4320, s. 16; 16978, s. 18f., 29.

synden". Man kunde t.ex. röra ned levande löss i saffran till ett slags mos.³⁶

Behandling mot gulsot skedde också med nio olika slags växter som man kokade samman till en lag som den sjuke fick dricka. Sådana växter som nämns var roten av maskros eller ene, saffran, gul mossa (som brukar växa på gammalt trävirke), vattenklöver, björk och vide.³⁷

Halssjukdomar, heshet och hosta

Mot ont i halsen var det vanligt att tugga sönder ett par tibastbär eller gurgla sig med lag från dem. Söndertuggade bär kunde också läggas i ett omslag kring halsen. Om man hade en halsböld tog man sönderklämda bär i halsen. Visserligen sved och brände det, men det sägs att det snart brukade bli bättre. Lag från kokt fjällvidesbark gick också bra.³⁸ Behandling av ont i halsen eller halssjukdomar kunde också ske med olika växter som t.ex. rölleka. Prästkrage fick ligga i varmt vatten och den sjuke fick andas in ångorna.³⁹

Hosta brukade man bota med att äta torra eller kokta enbär eller dricka sin egen urin eller björngalla. Uppkokt vatten i vilket man lagt terpentin och socker gick också bra, liksom fårmjök eller stomjök.⁴⁰

³⁶ ULMA 2259, s. 2; 2939:1, s. 13; 6485, s. 35; 17185, s. 1; 17222, s. 50–54.

³⁷ ULMA 6485, s. 25f.; 6488, s. 9; 7016, s. 3; 7597, s. 20f.; 17222, s. 52, 54; 17612, s. 16; 21019:17, s. 9; 21019:46, s. 10.

³⁸ ULMA 6476, s. 18, 29; 6488, s. 11; 7427, s. 6; 7432, s. 30; 16988, s. 11; 21019:17, s. 8.

³⁹ ULMA 7597, s. 28; 17612, s. 16.

⁴⁰ ULMA 2259:1, s. 5; 2746:3, s. 9; 2810:1, s. 8f.; 6480:b, s. 26; 17222, s. 22.

Led man av långvarig heshet skulle man dricka någon klunk urin för att få den att försvinna. Hade barnet ont i magen, var vit på tungan eller hade halsbränna botades det lätt med att man gav barnet av dess egen urin.⁴¹

Hudsjukdomar

När småbarn blev röda i hudveckan och mellan benen brukade man, som ett slags snabbläkande barnpuder, ha på ett slags mjöl, som kallades för *märkmjöl*. *Märk* eller *märken* betyder 'mask' eller 'masken'. Namnet härrör från det förhållande att larver gjorde gångar mellan bark och veden i obarkat virke i hus eller lador efterlämnande pulvriserad bark efter sig. Detta pulver hade en bra förmåga att torka sårnader så att de läkte fort och var alltså bra för småbarns ömtåliga hud. Detta var ett exempel på barnhygien på 1800-talet.⁴²

Barn som vallade boskap kunde också på våren få sårig hud på händer och knän, kallad *kråkhakka*, som gjorde ont eftersom huden då sprack sönder och blödde. Mot detta kunde man smörja med salt smör eller med grädde eller alternativt låta en ko urinera på såren. Man kunde även försöka få myror att avge en vätska på den utsatta huden.⁴³

Munsår behandlades med videbarkslag eller björkolja som utvanns genom att man tog en björkkvist och satte in den i elden tills det sipprade ut en segflytande vätska ur

⁴¹ ULMA 6485, s. 38; 16839, s. 2; 16987, s. 2; 17185, s. 7f.; 17222 s. 50.

⁴² ULMA 3803, s. 4; 17185, s. 5f.

⁴³ ULMA 3196:1, s. 2, 5; 16839, s. 3; 17222, s. 43f.; 30863, s. 1190.

nävret.⁴⁴ Eksem försökte man bota genom att täcka med groblad.⁴⁵ Så sent som på 1920-talet använde många i Vilhelmina fotogen vid olika behandlingar.⁴⁶

Vårtor

En av de vanligaste metoderna att få bort vårtor var, som man sade, "tvätta bort med månskenet", dvs. gå ut tre torsdagskvällar och ta med handen mot månen och låtsas tvätta vårtorna med månskensstrålarna under det att man sade: "Mänä, måne, måne tvätt bort vårtorna". Men en del gick ut bara en gång, då det var fullmåne eller första torsdagen i fastan.⁴⁷ Man kunde också ta bort vårtorna med en ulltråd knuten över vårtan och sedan gräva ned den. Då tråden ruttnat, räknade man med att vårtan skulle vara borta.⁴⁸ Ett liknande sätt var att använda ett hårstrå.⁴⁹ Vårtorna kunde man också tvätta bort i regnvatten som stannat i någon fördjupning i någon skålformad sten. Vårtorna kunde man även försöka ta bort med hästsvett eller menstruationsblod, helst då från någon kvinna som aldrig hade haft någon karl. De kunde också brännas bort.⁵⁰

⁴⁴ ULMA 2298:2, s. 24; 7597, s. 22f.

⁴⁵ ULMA 2298:7, u.s.; 2746:3, s. 5; 3196:1, s. 8; 6488, s. 14; 7597, s. 23; 17615, s. 9; 30863, s. 1188.

⁴⁶ ULMA 2259:1, s. 13; 2298:2, s. 21; 2939:1, s. 14f.

⁴⁷ ULMA 2259:1, s. 5f.; 5911, s. 9; 6480:b, s. 24f.; 6483:d, s. 17; 6485, s. 25, 31, 35, 43f., 49; 6486, s. 31f.; 7482, s. 22f.; 17222, s. 63f.; 21019:17, s. 37f.

⁴⁸ ULMA 2939:1, s. 14f.; 7485, s. 3–5; 17222, s. 63f.; 21019:17, s. 37f.

⁴⁹ ULMA 6483:d, s. 20; 6485, s. 39; 17222, s. 65.

⁵⁰ ULMA 4741, s. 34; 6480:b, s. 25, 31; 6485, s. 31; 7597, s. 21f.

Ledsjukdomar

Ledsjukdomar i hand- eller fotlederna kunde man försöka bota genom att binda om en bensena från nötkreatur eller ren, och det fick sitta där tills det onda hade gått bort. Man kunde också profylaktiskt ta några kulor kvicksilver.⁵¹ Ett annat sätt var att låtsas hugga bort det onda. Då lade man den sjuka hand- eller fotleden över ett trästycke, helst en dörrtröskel, och måttade med yxan ett hugg snett över och så nära leden som möjligt, samtidigt som man läste: "Nu hugger jag vin från le ti ve" Man fick inte tacka den som utförde handlingen för då förstördes verkan av huggningen. Någon annan uppgav att borthuggningen skulle ske på tröskeln till ett hus som hade flyttats tre gånger. Om det onda satt i en handled kunde man pröva att lyfta tungt i ett hus som flyttats tre gånger och samtidigt säga "Vinn i vej, och i ve".⁵²

Magsjukdomar

Mot förstoppning användes kokta tibastbär som svaldes hela eller lades kokta på magen på den magsjuka. Smör och vassla var en annan medicin. Ytterligare en annan metod var att dricka lag från kokta växter som gullris (sommargyl-

⁵¹ ULMA 2746:3, u.s.; 2939:1, s. 18; 17222, s. 25.

⁵² ULMA 2259:1, s. 4f.; 2298:9, s. 1, 23; 2746:3, s. 3; 2939:1, s. 17f.; 6480:b, s. 25; 6483:d, s. 18; 6485, s. 35f.; 21019:17, s. 36f.; 30863, s. 1195ff.

len), rölleka, ängssyra, saltgräsrot, blåbärsris eller årsskott av gran och tall samt barklag av sälg.⁵³

Ett bra medel mot kolik ansågs hett vatten vara liksom tibastbär och tibastbrännvin.⁵⁴ Mot diarré ansågs det vara bra med lag av björkbark, kokt skvattram, blodrot, liksom kamfer, som åts som den var, kamferbrännvin samt krita. Montin rekommenderade för sin del björkaska utblandad i vatten, som skulle stå ett dygn innan det fick drickas var tredje timme. Magen av haren kunde torkas och ges åt barn som hade diarré, utblandad med annan mat.⁵⁵

Mot magplågor i allmänhet kunde man lägga humle i en påse som doppades i varmt vatten och lades på det sjuka stället. Humle var överhuvudtaget en använd medicin till olika sjukdomar. Torkad kvanne var också bra att tugga på. Hade ett barn ont i magen kunde det alternativt botas med barnets egen urin.⁵⁶

Olika slags brännvin kom också till användning: kamferbrännvin, helpepparbrännvin, tibastbrännvin och ornbrännvin. Ormar var inte så lätt att få tag i lappmarkerna, så därför när vid ett tillfälle en piga ansågs behöva det, fick hon nöja sig med en orm som någon annan konserverat

⁵³ Johansson 1968, s. 5; Montin, s. 374; ULMA 2259:1, s. 3–4; 2810:1, s. 9; 2939:1, s. 12; 3805:c, s. 2; 6476, s. 1; 6480:b, s. 28; 6483; 6485, s. 27; 6486, s. 31; 6488, s. 23f.; 7076, s. 1; 7433:a, s. 1–4; 16987, s. 1f.; 16988, s. 12f.; 21019:17, s. 2, 10; 30863, s. 1188f.

⁵⁴ ULMA 2810:1, s. 9; 3270:3, s. 7; 17615, s. 10.

⁵⁵ Johansson 1968, s. 8; Montin, s. 420; ULMA 2259:1, s. 3, 10; 2939:1, s. 13; 5911, s. 14; 6480:b, s. 28f.; 6485, s. 26f., 29; 7432, s. 30; 16988, s. 12f., 17; 222, s. 8, 26f.; 21019:17, s. 2, 10, 2; 1019:46, s. 11.

⁵⁶ Montin, s. 345f.; ULMA 16987, s. 2; 17185, s. 7, 17; 187, s. 2, 17222, s. 43; 30863, s. 1192f.

och mumifierat i sprit.⁵⁷ Myrbrännvin var ytterligare ett brännvin som användes och som gjordes så här: Man försökte fånga arbetsmyror genom att gräva ned en flaska eller ett krus i en myrstack. De nyfikna myrorna kröp då ned i flaskan i stora mängder utan att kunna komma upp däriifrån. Sedan man fått önskad kvantitet i flaskan eller kruset slog man brännvin över myrorna som dog. Så korkades flaskan igen och medicinen var färdig. Hade man inte brännvin att tillgå kunde man ta kaffe i stället, men i så fall fick det inte vara varmt för det var inte bra om myrorna dog av hetta för i så fall kunde de inte utstråla sitt "piss", vilket man såg som en viktig ingrediens i medicinen.⁵⁸

Reumatism

Mot reumatism brukade en person blanda ihop lika delar av färsk kogödsel och lera_och lägga det på den värkande kroppsdelen. Denna smet fick sitta tills den torkat.⁵⁹

Ryggsjukdomar, ryggont

Ryggont behandlades med ormgräsrot, vars tjocka rotknölar hackades och lades i en sydd påse. Sedan fuktades hela påsen i hett vatten och lades så hett som möjligt på det vär-

⁵⁷ ULMA 2259, s. 10; 6480:b u.s.; 6485, s. 39; 16978, s. 24; 16988, s. 16; 21019:27, s. 21f.

⁵⁸ ULMA 17222, s. 37f.

⁵⁹ ULMA 17615, s. 3.

kande stället. Påsen med sitt innehåll värmdes sedan vid behov. En varm sandpåse kunde också läggas på det sjuka stället.⁶⁰ Man kunde också äta tibastbär, som åts hela medan tibastbrännvin smordes på ryggen. Några knådade in kvicksilver i en liten degboll i hopp om att kvicksilvret då skulle söka upp det sjuka stället och åstadkomma lindring eller bota värken. Ådring förekom också men som den kanske allra bästa medicinen betraktades björngalla.⁶¹

Sårbehandling

Kåda ansågs bra mot alla slags sår. Den bereddes på följande sätt: kåda togs från granar och å hem i en *näverryva* (skopa av hopvikt näver), och blandades med grädde som kokats tills det fina flottet skiljde sig riktigt. Sedan man slagit dit kådan kokade man ytterligare en liten stund tills det blivit en tunn, segflytande massa. Ibland blandade man kådan med fårtalg, honung, osaltat smör eller socker. Blandningen med fårtalg, *kådsalva*, ansågs särskilt bra för *sursår*, dvs. sår som inte ville växa igen utan fortsatte att rinna. Salvor av fett och örter och urin ansågs också bra för detta. Det förekom också att en del silade denna massa genom ett tygstycke och sedan tillsatte granskott som kokades i gräddflottet, innan man på nytt silade det genom ett tygstycke. Den olja man då fick ansågs välgörande såväl för

⁶⁰ ULMA 2259:1, s. 5, 10, 17; 222, s. 35, 37.

⁶¹ ULMA 2259:1, s. 2f., 7f.; 2810:1, s. 8f.; 3805:c, s. 2; 6483:d, s. 16; 6485, s. 39; 11248, s. 20f.; 16978, s. 6–9, 20; 16983, s. 9.

gamla och variga som för färska sår.⁶² Kådan kom även till användning när man försökte läka gamla sår med *gaddolja*. Gaddoljan bestod av kåda, ett par fårfötter, en bit socker, en smula salt och en skvätt färsk urin samt en matsked gräddsmör. Delar av detta blandades och värmdes upp medan gräddsmöret och klövfettet tillsattes senare när oljan började tjockna. Oljan rördes kraftigt, tills den blev blank och smidig, och så hade man gaddolja. Såret tvättades rent med vatten varpå man lade på ett tjockt lager av gaddoljan. Ovanpå lade man en bit tunn näver och sist ett stadigt förband. Det skulle ligga på i tre dagar. Då öppnades förbandet och man avlägsnade det var som hade kommit fram. Sedan lade man på ett nytt liknande förband och så fortgick behandlingen tills såret var läkt.⁶³

Inget plåster var så effektivt att läka ett brännsår som näverplåster, som hindrade det brända såret att läka innan värken och smärtan hade runnit ut ur såret. Ofta dröjde det flera månader innan ett sådant sår var färdigläkt och under den tiden måste plåsternävern bytas många gånger.⁶⁴

⁶² ULMA 3196:1, s. 7; 4809, s. 10f.; 6488, s. 12f.; 7482, s. 26f.; 7597, s. 25–27; 16969, s. 17f.; 17185, s. 8; 18046, s. 49; 21019:46, s. 12f.; 30863, s. 576ff., 1189ff.

⁶³ Johansson 1968, s. 115.

⁶⁴ ULMA 17222, s. 6–8.

Tuberkulos och lungsjukdomar

Ännu in på 1900-talet ansågs pulveriserat björkkol vara ett bra läkemedel mot lungtuberkulos, samma sjukdom som man förr kallade *lungshot*. En fullständig lungkur löd så: Söt mjölk kokades upp och sirap löstes upp i mjölken, så att den blev simmig. Sedan rördes en stor tesked kolpulver i. Denna medicin skulle den sjuke dricka flera gånger om dagen. Om den sjuke inte blev bättre, fick man göra medicinen kraftigare genom att lägga levande löss i den. Löss utblandat med mat betraktades som en utmärkt medicin mot lungshot i Vilhelmina, gärna tillsammans med saffran.⁶⁵ Det var annars vanligt att behandla tuberkulos med islandslav, som gavs namnet *lungmassan* (lungmossa). Avkoket silades upp, slogs på flaskor och placerades på något mörkt ställe. Den sjuke fick till en början inta mycket små doser av detta, då medicinen hade kraftig inverkan. Men efter hand kunde doserna ökas. Andra avkok gällde älgmossa respektive rölleka.⁶⁶

Lungshot brukade en del också försöka lindra genom att ta ister från ormar och smörja över bröstet med. En annan metod innebar att man tog träkol, som mosades sönder till ett fint pulver och blandades i sötmjölk, efter det den hade kokats upp och sirap hade lösts upp i den. Ännu in på 1900-talet ansågs pulveriserat björkkol vara ett bra läkemedel. Terpentint utblandat i uppvärmt vatten var ytterligare en metod.⁶⁷

⁶⁵ ULMA 17185, s. 1; 17222, s. 51–55.

⁶⁶ Johansson 1968 s. 114; ULMA 2259:1, s. 9f., 3196:1, s. 7; 17612, s. 16; 21019:46, s. 10, 65.

⁶⁷ ULMA 17185, s. 1; 17222, s. 51–55; 17615, s. 3–5.

Urinstämma, *pisstämma*

Mot urinstämma fanns många botemedel. Det ansågs kunna botas om man drack vatten som man slagit tre gånger genom ett kvisthål. Lag av rönnbär eller hela bär liksom enbär och tibastbär ansågs också bra.⁶⁸ Växter som utnyttjades på liknande sätt var kärrfräken, vattenklöver, rölleka, gullris (sommargyllen) samt björklöv.⁶⁹

Tordövelsaltet var också ett vanligt botemedel. Det framställde man genom att lägga några tordyvlar i en näverburk till hälften fylld med salt i vilken djuren fick ligga tills de dog. I många gårdar fanns sådana burkar till långt in på 1900-talet. Man löste upp litet av saltet i kaffe eller annan vätska och lät sjuklingen dricka.⁷⁰

Ekorrens urinblåsa kunde torkas och blandas ut med mat eller kaffe. Fotogen kunde användas som omslag eller dricka.⁷¹

⁶⁸ ULMA 3270:3, s. 4f.; 6480:b, s. 28; 6483:d, s. 16; 6485, s. 26, 49f.; 6486, s. 30; 7076, s. 2; 16978, s. 25f.; 16988, s.19; 17615, s. 3–5; 17222, s. 14.

⁶⁹ ULMA 3196:1, s. 1; 6480:b, s. 28; 7076, s. 1; 7432, s. 25, 28; 7597, s. 20f.; 16988, s. 19; 17612, s. 16f.; 17615, s. 7f.

⁷⁰ ULMA 2259:1, s. 3; 3196:1, s. 1; 6483:d, s. 20; 11248, s. 18.

⁷¹ ULMA 2939:1, s. 13; 3196:1, s. 1, 11248, s. 18; 17222, s. 48–50; 21019:17, s. 40; 30863, s. 1193.

Värk av olika slag

Tandvärk

Man sade att det fanns nio olika slags tandvärk.⁷² Den vanligaste behandlingen av tandvärk bestod i att man petade med en (bränd) trästicka i tanden och sedan gick till skogs med den, gjorde en skåra på norra sidan av ett träd och slog in stickan där. Därmed var värken överförd till trädet och tanden slutade värka. Ett annat förslag rekommenderade att man skulle ta en sticka från ett hus som flyttats tre gånger och sedan sätta tillbaka stickan i en springa i huset. Någon hade prövat att först gå motsols runt en kallkälla och sedan ta en sticka från en gran och sedan efter tandbehandlingen sätta tillbaka stickan i samma träd varvid tandvärken förmodades försvinna i takt med att det trädet torkade bort. Någon tog en sticka från ett träd i vilket åskan hade slagit ned.⁷³

Annan värk

Annan värk än tandvärk behandlades ofta med koppning, som förekom ännu i början på 1900-talet. Vid koppning användes en snäppare och ett kopphorn. Kopp hornet var gjort av ett kohorn, avsågat till några tums längd. Det såga-

⁷² ULMA 2298:9, s. 2; 30863, s. 1193ff.

⁷³ ULMA 2259:1, s. 6f.; 2298:9, s. 2; 2746:3, s. 9; 3196:1, s. 4; 6480:b, s. 24; 6485, s. 39f., 45, 48f.; 16964, s. 1; 16978, s. 17; 16987, s. 5; 21017:17, s. 38f.; 30863, s. 1193ff.

des upp ett hål även i spetsen. Huden, där hornet skulle appliceras, måste rengöras noggrant med tvål och vatten och rakas, så att den blev porös och mjuk. Hornet sattes på det sjuka stället, varhelst det var på kroppen, och man sög med munnen, tills man åstadkommit en ordentlig förhöjning i hullet. Med snäpparen tog man så flera hål på skinnet. Sedan satte man dit kopphornet på nytt, sög ut luften ur det och lade en hinna över hålet i hornets övre ända. Då drogs blodet upp i hornet, och när det lufttomma rummet var fyllt släppte hornet. Koppningen var då färdig. Det hände inte sällan att den som låtit koppa sig måste tillbringa flera dagar i sängen, eftersom ett koppningssår var ganska smärtsamt. Sår efter koppning och åderlåtning brukade förbindas med en bit fnöske.⁷⁴

Åderlåtning förekom också. Man tappade blod genom att öppna blodådror.⁷⁵ Man kunde också anlägga en *fånt*. Man slog hål i huden med en *snäppare* och åstadkom ett djupt sår i den värkande kroppsdel. I såret lades en kärna av tibast eller en liten träkula, *vrikula*, som man kunde hitta i barken på björkar och rönnar. En bit tunn näver lades så på, och över denna ett stadigt förband. Några dagar senare började fånten inflammeras och värka. Senare öppnades bandaget, tibastkärnan togs ur och en ny lades i det inflammerade såret, varefter en ny näverbit och ett nytt förband lades på. Ett annat sätt var att lägga en bit av en ticka

⁷⁴ ULMA 2939:1, s. 10f. (Se teckningar); 17222, s. 29ff.; 21019:17, s. 3f.; 21019:46, s. 5f.

⁷⁵ ULMA 7432, s. 2; 17222, s. 28 f.; 21019:7, s. 1ff.

och tända eld på den och lägga den över det värkande stället.⁷⁶

En mer udda metod, använd mot huvudvärk, kallades att *rykka opp hjässan*. Det gick till så att håret kammades ut jämnt. Sedan tog man undan för undan små tottar av håret och snodde dem stadigt omkring fingret. Därefter gjorde man en kraftig knyck så att svålen lossnade från huvudet. Då hördes en liten smäll, som var ett tecken på att svålen lossnat. Behandlingen tillämpades mest på kvinnor. Det var också särskilt äldre kvinnor, såväl flyttande samer som bofasta nybyggare, som ansågs kompetenta till att utföra denna behandling.⁷⁷

Ögonproblem

För att befria ögonen från skräp kunde man ta en sten ur krävan på en fågel – höna, orre eller ripa – och stoppa in under ögonlocket. Stenen sades då vandra omkring i ögat och rensa det. Vid ont i ögonen kunde man ta galla från gädda och droppa i ögonen, som blev bra ganska omgående.⁷⁸

⁷⁶ Johansson 1968, s. 115; ULMA 6476, s. 22, 24, 30f.; 6488, s. 22f.; 7427, s. 6; 16988, s. 6f.; 21019:17, s. 4f.; 21019:27, s. 58f.; 21019:46, s. 7.

⁷⁷ ULMA 21019:17, s. 7f.; 21019:46, s. 8f.

⁷⁸ Rolf Kjellström, "Magi och naturprodukter inslag i samisk traditionell folkmedicin" i *Läkartidningen* 6, vol. 99 2002, s. 536; ULMA 16965, s. 1f.; 30863, s. 1203f.

Öronont, örstyng

En vanlig behandling för ett barn som hade ont i örat var att droppa bröstmjölk i det onda örat, som stoppades igen med en ulltött så att mjölken inte skulle rinna ut. En annan behandlingsform var att slå i urin eller smält smör i det onda örat, stoppa in vitlök, kåda eller en tuss fårull.⁷⁹

Avslutning

De som praktiserat de beskrivna behandlingarna har förmodligen trott på dem, och enligt modern läkarvetenskap är ju tron ett verksamt medel i all sjukdomsbehandling.

Tron på s.k. kloka gubbar och gummor – liksom för den delen läkare – får delvis ses mot det vi kallar *placeboeffekten*. Flera kroppsfunktioner, t.ex. smärtupplevande, läkning vid infektioner och till och med livslängd påverkas av tron. Det är visats med flera vetenskapliga studier. Placeboeffekten är alltså ingen inbillning. Heder åt de gamla kloka gubbarna och gummorna!

⁷⁹ ULMA 2746:3, s. 9; 3196:1, s. 6; 3803, s. 1; 16978, s. 16; 16983, s. 9f.; 17185, s. 7f.; 17222, s. 44f.; 30863, s. 533ff.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Institutet för språk och folkminnen (ISOF). Dialekt och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA)

ULMA 2259:1	1929	Tärna	N. Eriksson
ULMA 2298:2	1929	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 2298:9	1929	Tärna	N. Eriksson
ULMA 2746:3	1930	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 2810:1	1930	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 2939:1	1930	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 3196:1	1931	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 3270:3	1931	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 3803	1932	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 3805:c	1932	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 3827:a	1932	Tärna	N. Eriksson
ULMA 3827:b-c	1932	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 3828:b	1932	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 3828:c	1932	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 4320	1932	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 4741	1932	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 4809	1932	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 5911	1933	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 6476	1933	Stensele	N. Eriksson
ULMA 6480:b	1933	Sorsele	N. Eriksson
ULMA 6483;d	1933	Stensele	N. Eriksson
ULMA 6485	1933	Lycksele	N. Eriksson
ULMA 6486	1933	Frostviken, Jämtland	N. Eriksson
ULMA 6488:a	1933	Vilhelmina	N. Eriksson

ULMA 6488:b	1933	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 7016	1933	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 7076	1934	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 7427	1933	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 7430	1934	Åsele	N. Eriksson
ULMA 7432	1933–1934	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 7433:a	1933–1934	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 7482	1934	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 7485	1934	Dorotea, Åsele	N. Eriksson
ULMA 7526:b	1934	Dorotea	N. Eriksson
ULMA 7597	1934	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 11248	1939	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 13097:4	1939	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 13097:9	1939	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 15139/K23	1941	Tärna	N. Eriksson
ULMA 16127	1942	Tärna	N. Eriksson
ULMA 16839	1944	Vilhelmina	L. Johansson
ULMA 16964	1944	Arvidsjaur	N. Eriksson
ULMA 16965	1944	Lycksele	N. Eriksson
ULMA 16969	1944	Malå	N. Eriksson
ULMA 16978	1944	Sorsele	N. Eriksson
ULMA 16983	1944	Stensele	N. Eriksson
ULMA 16987	1944	Tärna	N. Eriksson
ULMA 16988	1944	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 17185	1944	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 17187	1944	Vilhelmina	L. Johansson
ULMA 17194	1944	Vilhelmina	L. Johansson
ULMA 17222	1945	Vilhelmina	L. Johansson
ULMA 17612	1945	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 17615	1945	Stensele	N. Eriksson
ULMA 18044	1946	Vilhelmina	L. Johansson

ULMA 18045	1946	Vilhelmina	L. Johansson
ULMA 18046	1946	Vilhelmina	L. Johansson
ULMA 18538	1945	Vilhelmina	L. Johansson
ULMA 18627	1946–1951	Vilhemina	L. Johansson
ULMA 21019:17	1950–1951	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 21019:27	1952	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 21019:46	1976	Vilhemina	N. Eriksson
ULMA 27146	1977	Vilhelmina	N. Eriksson
ULMA 30863	1977	Vilhelmina	N. Eriksson

Nordiska museets arkiv, Stockholm.

Lapska arkivet

Montin, Lars Jonae, 1749: Beskrivning över en resa år 1749, til
Lapska fiallerne åfwan Luleå stad. LA 1587

Muntliga källor

Holger och Sture Östergren 1985.

Renée Vickhoff 2019.

Litteratur

Johansson, Levi, "En märklig lappländsk nybyggare" i *Bygd och natur*.

Tidskrift för hembygdsvård, årg. 28, 1947. S. 19–28.

Johansson, Lisa, *Saltlake och blodvälling. Berättelser från nybyggartiden i*

Lappmarken redigerade av Sune Jonsson, Stockholm 1968.

Kjellström, Rolf, "Magi och naturprodukter inslag i samisk tradition-
ell folkmedicin" i *Läkartidningen* 6, vol. 99 2002, s 536–538.

Kjellström, Rolf, *Nybyggjarliv i Vilhelmina. 4. Hus, hem och handel*, Upp-
sala 2014.

Tillhagen, Carl Herman, *Folklig läkekonst*, Stockholm 1962.

HÅKAN TUNÓN

Medicinalväxter och andra huskurer

Reflektioner om botemedel från nybyggartrakterna runt Vilhelmina

I äldre tider var man i Vilhelminatrakten nästan uteslutande beroende av botemedel från naturen, främst medicinalväxter, men det kunde vara mycket annat. I denna text fokuserar jag på en del botemedel som enligt uppteckningarna användes av nybyggarna i Vilhelmina.

Vad är en medicinalväxt?¹

Först bör vi fråga oss vad vi menar med en medicinalväxt. Ofta tänker vi på starkt verkande, närmast ikoniska, medicinalväxter som belladonna, fingerborgsblomma och opie-

¹ Inledningen till denna text bygger på två tidigare publicerade texter: Håkan Tunón, "Medicinalväxter och läkeörter" i *Medicinshistoria i Västergötland. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 2993/2004, Skara, 2004; Håkan Tunón, "Medicinalväxter" i *Människan och floran. Etnobiologi i Sverige*, Stockholm 2005.

vallmo, eller mer modesta läkeörter som kamomill och lindblommor. *Svenska Akademiens ordbok (SAOB)* beskriver *medicinalväxt* som "växt som användes ss. l. lämnar råämne för läkemedel, läkeväxt, läkedomsväxt" och *läkemedel* som "medel att bota resp. förebygga l. lindra sjukdom l. sjukdomssymtom hos människor l. djur, medicin, medikament; botemedel"², vilket kan jämföras med läkemedelslagstiftningens lite striktare definition av ett läkemedel:

Varje substans eller kombination av substanser som tillhandahålls med uppgift om att den har egenskaper för att förebygga eller behandla sjukdom hos människor eller djur³

Den tidigare lagstiftningstexten var tydligare:

Med läkemedel avses varor som är avsedda att tillföras människor eller djur för att förebygga, påvisa, lindra eller bota sjukdom eller symtom på sjukdom eller att användas i likartat syfte⁴

Definitionen omfattar många olika behandlingar och benämningarna *läkemedel* eller *medicinalväxt* kan därför tolkas brett. Intentionen är avgörande – är avsikten att *bota*, *lindra* eller *förebygga* sjukdom är det en medicinalväxt.

² www.saob.se, sökord "medicinalväxt" resp. "läkemedel".

³ *Läkemedelslag* 2015:315, andra kapitlet "Uttryck i lagen".

⁴ *Läkemedelsverkets författningssamling* 1995:18.

Nybyggarnas vårdsektor

Nybyggarna var oftast tvungna att förlita sig på egen förmåga, även när det gällde sjukdomar och varjehanda skador. Det handlade om att avgöra när den egna förmågan var tillräcklig och när det behövdes professionell hjälp. Man kan dela in vården i tre olika nivåer:

- Personlig vård
- Folklig vård
- Vetenskaplig/professionell vård

Med *personlig vård* menas den behandling man själv, den egna familjen eller närmaste vänner klarar, dvs. enkla åkommor som behandlas med allmänna botemedel. När förmågan var otillräcklig fick man söka *experthjälp* i grannskapet, dvs. någon mer kunnig som behandlade mer avancerade åkommor – en *folklig vård*. Med *vetenskaplig/professionell vård* avses oftast västerländska biomedicinens utövare. Naturligtvis kan man knappast kalla nybyggarnas professionella vård för professionell i dag. Skillnaden mellan 1800-talets folkliga vård och den dåtida vetenskapliga var i dock inte stor.

Nybyggarnas folkliga vård bestod av en mängd *folkliga botare* eller *kloka* som kunde rekommendera allsköns botemedel och ritualer. Även här har Vilhelmina socken ett imponerande uppteckningsmaterial.⁵ Eftersom de kloka var lokala vill man även tro att deras kunskap bestod av lokal

⁵ Rolf Kjellström, *Nybyggarliv i Vilhelmina. 5. Från vaggan till graven*, 2015, s. 146–160.

klokskap. Mycket tyder på att den folkliga medicinen har sitt ursprung i europeisk tradition och byggde på såväl antikens medicinska idéer som mer moderna landvinningar. Metoderna, botemedlen och förklaringen till varför en sjukdom drabbar en viss patient och varför botemedlet skulle hjälpa har stora likheter med äldre skolmedicinska texter. Det finns en del mer unika inslag men det mesta är variationer på ett tema – eller flera återkommande teman.

Botemedlens verkningsmekanism

De folkliga förklaringarna till varför ett visst botemedel skulle vara rätt är intressanta. Det finns flera "verkningsmekanismer". Dessa har genom historien förändrats och förvrängts, och många har sitt ursprung långt borta i såväl tid som rum. Enligt min mening kan man sortera in traditionella botemedel i åtminstone fem förklaringsmodeller:

- Signaturläran
- Humoralpatologin
- "Ont ska med ont fördrivas" eller "besk medicin"
- Ta bort sjukdomen
- Mystiska, magiska, ockulta, religiösa

Jag ska nu förklara dessa modeller och ge exempel.

Signaturläran: Den folkliga förklaringen utgår från kristen tradition och baseras på tesen att Gud är god, men prövande. Därför menade man att Gud har skapat alla sjukdomar för att pröva människans gudsfruktan. En god Gud har också skapat botemedel, men det gäller att vara ödmjuk och

läsa tecknen – signaturerna – som Gud har lämnat på bote-
medlen för de troende. Det kan kräva ett stort mått av fan-
tasi för att lista ut kopplingen mellan sjukdom, botemedel
och den lämnade signaturen. Ett exempel är att kamomill
framhölls som botemedel mot s.k. kvinnosjukdomar, vilket
var ett samlingsnamn för olika kvinnliga underlivsbesvär.
På samma sätt menades blåsippan fungera vid leversjukdo-
mar. Dess blad har tre lobber, vilket påminner om idisslarnas
lever som även den har tre lobber. Människans lever har
dock bara två lobber, men de flesta hade väl inte studerat en
humanlever.

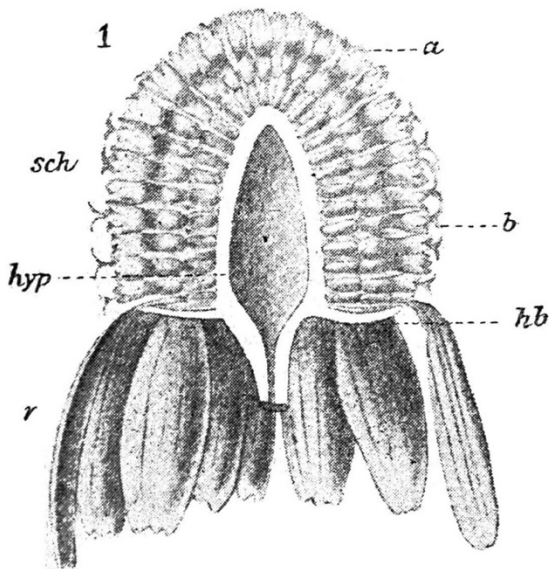

Bild 1. Kamomill mot kvinnosjukdomar enligt signaturläran. Signatu-
ren visar sig om man klyver blomkorgen och finner en hålighet som
påminner om en livmoder (*matrix* på latin, vilket förklarar kamomil-
lens vetenskapliga namn *Matricaria*). Ur Henrik Viktor Rosendahl,
Lärobok i botanik, Stockholm 1903.

Humoralpatologin: utgår från teorin om de fyra kroppsvätskorna (blod, slem, svart och gul galla) vilka ansågs orsaka fyra olika människotyper (sangviniker, flegmatiker, melankoliker och koleriker). Kroppsvätskorna relaterar också till världsbilden om de fyra elementen (jord, luft, eld och vatten) och fyra egenskaper (varm, fuktig, kall och torr).

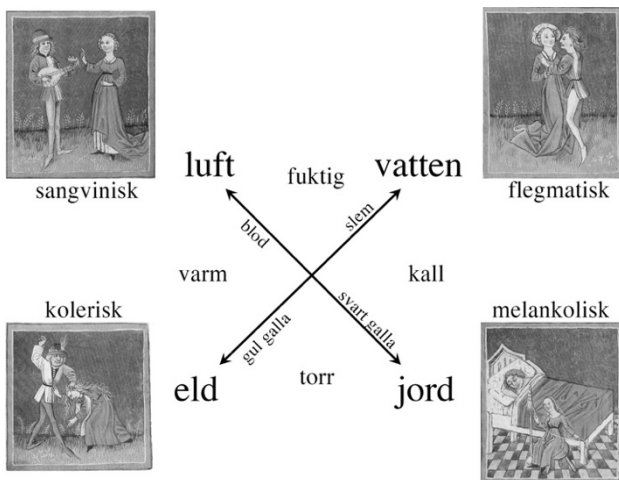

Bild 2. Humoralpatologin och de fyra kroppsvätskorna. Om balansen ändras uppstår sjukdom och således bör botemedel återställa balansen. De fyra tavlorna visar personlighetstyperna. Bilderna ur Galenos bok om de fyra kroppsvätskorna, avskrift från ca 1472, Zentralbibliothek Zürich.

Om balansen mellan kroppsvätskorna rubbas ska det leda till olika sjukdomstillstånd vilket förklarar den äldre medicinens förkärlek för åderlätning, blodiglar, kräkmedel, laxermedel, svett- och urindrivande medel. Avsikten var att ta bort skämda kroppsvätskor och återställa balansen. Sådana behandlingar levde kvar inom folkmedicinen långt in på

1900-talet, men hade sin blomstringstid inom skolmedicinen under 1600-talet. Tankegångarna är också kända från det antika Egypten, Grekland och Rom, och lever delvis fortfarande kvar inom vissa former av alternativmedicin.

Ont ska med ont fördrivas eller *besk medicin*: En allmän föreställning är att en effektiv behandling måste smaka illa eller på annat sätt vara obehaglig. Det är en idé som vi fortfarande lite till mans bedömer som en sannolik doktrin. Troligen valdes inte botemedel enbart utifrån denna tanke, men den bidrog till tilltron på behandlingens effekt. Fortfarande i dag är vi benägna att följa ritualer i botandet som inte alltid är logiska.

Ta bort sjukdomen: Grundförklaringen är att om man kan få en sjukdom så bör man kunna ta bort sjukdomen. Denna modell har också koppling till humoralpatologin. I nordisk praktik var detta ofta en praktisk behandling snarare än en medicinsk. Hade man ledvärk skulle man "hugga bort den", dvs. hugga med en yxa *bredvid* den sjuka lemman för att "skrämma bort" värken. Vid tandvärk petade man i den sjuka tanden med en sticka som sedan stacks in i ett särskilt tandvärksträd, då värken fördes över till trädet. Ve den som högg ned ett sådant träd och fick trädets samlade tandvärk. Man försökte även få kroppen att själv utstöta sjukdomen genom att använda en fontanell eller hank. En fontanell var när man gjorde en liten ficka under huden och placerade en liten kula eller ett torkat bär av tibast och sedan förband såret, medan man satte hank genom att "sy" med garn under huden. Såren började sedan vara, vilket betraktades som positivt då det ansågs dra ut sjukdomen. Liknande tankar ligger bakom det skolmedicinska bruket av dragplåster, dvs. en klibbig massa med en hudirriterande tillsats,

ofta spansk fluga (en grön skalbagge), som orsakade vätskande blåsor. Man kunde också återbörda sjukdomen genom att omvänt gå tillbaka dit man trodde sig ha fått den och där blidka det som man trodde hade orsakat den, vilket hårfint skiljer sig från nästa kategori.

Mystiska, magiska, ockulta, religiösa: Sjukdomar ansågs ofta vara orsakade av något väsen eller onda trollkunniga människor vilket bidrog till att öka tron på medikamenter som kunde knytas till religion eller folktro. I äldre läkekonst förekom därför märkliga botemedel som kan tillföras denna kategori. Det handlade om bruket av nattvardsvin och vigvatten, lavar och mossor från gravstenar eller kyrkogårdsmurar och diverse souvenirer från avrättningar. De har omnämnts som potenta men det är svårt att säga i vilken omfattning de faktiskt användes. Lisa Johanssons mormor berättade att:

Bland de mer svåråtkomliga medicinerna räknades det pulver som gick att skrapa från kyrkklockorna på jul- eller påsknatt. Det var inte så lätt att komma upp i tornet osedd en jul- eller påsknatt och skrapa så mycket malm av klockan att det blev till medicin. Det var förenat med kraft och stark vilja att ensam i nattens mörker bege sig upp till kyrkklockan. Inte gick det att ta sällskap med sig och inte ville man möta någon och bli igenkänd. – Med kyrkmalmens pulver kunde man bota sjukdomar, vända lyckan med mera.⁶

⁶ Institutet för språk och folkminnen (ISOF), ULMA 17222, s. 23f.

Man hade också tilltro till parasiter på träd, t.ex. mistlar och häxkvastar, eller epifyter, särskilt då s.k. flyg- eller flogrönnar, dvs. när ett rönnbär har hamnat bland lövresten i en grenklyka på ett träd och där utvecklats till en planta.

Ursprunget till svensk medicin⁷

Medicinalväxtanvändningen i Norden baseras till stor del på kunskap och influenser från övriga Europa och längre bort, både vad gäller växtval och bakomliggande medicinska förklaringsmodeller. Hur läkekonsten kom till oss vet vi inte. Ofta menas det att munkarna förde med sig kunskapen, men det bör ha funnits läkekonst även före dess, kanske baserad på egna erfarenheter men troligare från kulturutbyte långt tidigare. Vi kan inte heller veta om munkarnas kunnande gjorde någon skillnad för vanligt folk där de slog sig ner. Under Hansan hade Sverige omfattande handelsutbyte med övriga Norden och norra Tyskland och vidare. Från fjärran länder långt, långt bort kom läke- och kryddväxter till Sverige. Ofta utbildade sig den tidiga medicinens representanter nere på kontinenten och en mängd utländska läkare och apotekare lejdes av hovet och adeln under 1500- och 1600-talet för att vårda de rikas hälsa. För-

⁷ Detta avsnitt baseras till stor del på tankar som utvecklas ytterligare i Tunón 2005; Håkan Tunón, "Folkmedicin och folkliga botemedel" i Anna Westman & Håkan Tunón (red.), *Ju förr desto bättre. Kulturarvet som resurs för en hållbar framtid*, Uppsala, 2009; Håkan Tunón, "Medicinska skrifterns innehåll och användbarhet" i Håkan Tunón & Anna Westin (red.), *Nycklar till kunskap. Om människans bruk av naturen*, Stockholm, 2010.

fattarna till de första svenska läkeböckerna byggde dem på samtida medicinska framsteg nere på kontinenten. Exempelvis vistades Västerås-biskopen Peder Månson (ca 1460–1534) flera år i Rom innan han 1522 publicerade sin läkebok, vilken främst bestod av ett kompilat av utländska uppgifter. Även ärkebiskopen Olaus Martini (1557–1609) studerade i utlandet och skrev någon gång mellan 1601 och 1608 *Läkiare Book*. Därmed kom medicinsk kunskap in i Sverige. Vidare för 1600- och 1700-talens stora auktoriteter inom medicinen ut på olika långa vistelser vid universiteten på kontinenten eller till främmande länder för att samla kunskap och intryck. Vi pratar om män som Olof Rudbeck d.ä. (1630–1702), Olof Rudbeck d.y. (1660–1740), Nils Rosén von Rosenstein (1706–1773), Carl von Linné (1707–1778) och hans lärjungar som reste över större delen av världen och samlade växter och kunskap, speciellt vad gäller medicinens landvinningar. Dessa män bidrog till att forma svensk skolmedicin under upplysningstiden och jag vill mena även den folkliga medicinen.

Under 1600- och 1700-talen gavs även många böcker ut för att främja hälsovården i landet, speciellt på landsbygden där bristen på läkare var akut. Böcker som exempelvis Frantz Joachim von Akens *Hus- och rese Apotheque* (1746), Johan Anders Darelius *Socken Apothek och någre Hus-Curer* (1760), Nils Rosén von Rosensteins *Hus- och Rese-Apoteque* (1765) och Magnus af Pontins *Anvisning till valet af Läkemedel för allmänna Sjukvården till inrättandet af Socken-Apothek* (1816) var avsedda att stärka sjukvårdskompetensen i landet. Därutöver utkom riktigt populära medicin- och hushållsböcker med mycket långa titlar, som Pehr Bröms *Den Sluga och Förståndiga Gubben, som läker de oförfarna både i Städerna och*

på Landet, ... och Georg Fredrik Brunos *Den kloka och husaktiga Gumman, hwilken igenom egen och andras förfarenhet upp-täcker hwarjehanda nyttiga och nödiga Hus-Curer, ...*, vilka gavs ut flera upplagor mellan 1755 och 1858 respektive 1867 och 1858, böcker som förde ut skolmedicinen bortom de skolade läkarnas led. Såväl Bröms som Brunos böcker har återfunnits i ägo hos flera kloka gubbar och gummor, varför det förefaller som de haft praktiska påverkan på den folkliga medicinen. Undersöker man huskurer i folkminnesmaterialet återfinns sådant som har omnämnts i de ovan nämnda källorna. Baserat på detta kan man anta att mycket lite av de folkmedicinska behandlingarna och kurerna är baserat på lokal tradition. Det förefaller som merparten av kurerna spreds till de folkliga botarna från skolmedicinens utövare. Detta hindrar inte att det kan ha funnits mycket kompetenta folkliga botare i lokalsamhället.

Några medicinska/naturvetenskapliga reflektioner⁸

När man läser äldre medicinsk litteratur eller uppteckningarna om folkliga läkekonst kan man ganska snart göra reflektioner vad gäller uppgifternas värde. Ofta kan man se att skildringarna är ofullständiga, åtminstone för att avgöra botemedlens medicinska effekter. För att vetenskapligt utvärdera en huskur behöver man veta hur botemedlet framställs vad gäller innehåll, proportioner och tillredningssätt, vilka doser, administreringsätt och när och hur ofta man

⁸ Frågan om naturvetenskaplig validering av medicinalväxtsuppgifter utvecklas ytterligare i Tunón 2009.

ska dosera. Det är även viktigt att kunna identifiera vilken sjukdom det handlade om, men oftast är diagnostiken mycket osäker. Ibland kan det i ett sjukdomsnamn gömma sig ett symptom som kan orsakas av många olika sjukdomar, exempelvis gulsot. Det kan även finnas osäkerhet om vilken eller vilka växter som döljer sig bakom ett lokalt växtnamn.

Det finns tre möjliga orsaker till varför uppgifterna inte är kompletta: antingen hade uppgiftslämnaren ofullständig kunskap, nedtecknaren kunde inte avgöra vad som var tillräckliga uppgifter eller så var syftet med nedteckningen bara att exemplifiera. Det är sällan botaren som lämnat förstahandsuppgifter utan oftast är det en patient, eller så kan det till och med tredjehandsuppgifter. Det är därför inte oväntat att uppgifterna är knapphändiga. En fråga som jag ofta finner obesvarad är hur man ska kunna uppskatta frekvensen av en viss behandling. Var den vanlig – eller ovanlig? Det kan vara så att det allra vanligaste också är det som inte noteras i folkminnesmaterialet – det har inte bedömts vara intressant.

Spridda nedslag i folkmedicinen i Vilhelmina

Fram till nu har vi berört folkmedicin mer generellt, men nu ska vi betrakta det lokala som den beskrivs i uppteckningarna från Vilhelminatrakten. Ofta framhålls att växtanvändningen i Lappland var sparsam, men från Vilhelmina kan man notera att närmare sextio medicinalväxter har kommit till användning mot en mängd olika åkommor. Därutöver omnämns drygt tjugo djurarter eller artgrupper

och nästan lika många metall- eller mineraldroger; nybyggarna hade en ganska rik arsenal av botemedel, även om man kan ifrågasätta den eventuella effekten. I detta sammanhang tänker jag inte fördjupa mig i allt utan nöja mig med några exempel på botemedel, deras användning och reflektioner om vad vi känner till om dem i dag. Detta ger en inblick i såväl behandlingar som folkliga förklaringar till dem.

Bild 3. Tibast. Ur Charlotte von Schéeles bok *Apoteksväxter*, Stockholm 1906.

Tibast förekommer sparsamt i lövskog. Busken är speciell då den blommar på bar kvist tidigt på våren. Rosa blommor direkt från kvistarna bildar vid riklig blomning en spira. Därefter kommer milt gröna lancettliknande blad och senare glansiga klarröda bär. *Tibast* är en av de giftigare växter vi har i den svenska naturen. Alla växtdelar innehåller gifterna daphnetoxin och mezerein och förtäring ger brännande smärta i mun och hals med därefter kräkningar, magsmärtor och diarré. Folkligt menas det att vittra eller skogsrået lärde människan att *tibast* och vänderot tillsammans skulle kunna bota de flesta åkommor.⁹ Nils Eriksson berättar:

”Tyvelbastbära” (bären av *tibast*) brukade lapparne använda mot olika sjukdomar. De åto några bär, då de kände sig illamående. Lapparne hade egentligen ingen skillnad på sjukdomarna, då de kände sig illamående försökte de bota sig än med det ena och än med det andra. ”Tyvebära” var en sådan medicin, som lapparna nästan alltid hade till hands. De samlade nämligen bären i en skinnpåse.¹⁰

Man menade att man höll sig frisk av små doser av *tibast* och att det var bra vid värk, illamående, gulsot, magsjukdomar, bl.a. kolik, och mycket annat. Ofta omnämns att kärnan ur ett *tibast*bär användes som fontanell. Detta skulle dra ut sjukdomen ur kroppen.

⁹ Håkan Tunón & Bolette Bele, *Fäboden. Naturen, kulturen och kulturlandskapet*, Uppsala 2019, s. 114f., 133; ULMA 7076, s. 6f.

¹⁰ ULMA 7076, s. 2f.

Bark vid bensår och andra sår. Såren tvättades med en dekokt av exempelvis björk- eller albark och därefter lade man ett omslag indränkt i varm dekokt. Om det vättes ofta med varm dekokt borde såret läka på någon vecka.¹¹ Alternativt kunde man göra omslag av färska allöv som besänkts med varmt vatten och därefter binda om såret.¹² Inom växtkemin är det känt att hårda växtmaterial behöver en kraftigare behandling för att släppa ifrån sig sitt innehåll. För ved, bark och rötter krävs det att man kokar växtmaterialet med lösningsmedlet (dvs. vatten) och det avfilterade resultatet blir en dekokt. Sådana växtdelar innehåller ofta olika garvämmen som kan binda till proteiner och påskynda läkningen av sår av olika slag. För mjuka växtdelar (blad och blommor) räcker det ofta med att ett te bereds för att de aktiva ämnena ska bli tillgängliga.

Blodrot är en vanligt förekommande art av rosfamiljen. Den har flikiga blad och små gula blommor. Jordstam och rot är tjocka och dess växtsaft färgas röd under inverkan av luften, därav växtens namn. Nils Eriksson nedtecknade om Johanna Persson i Skog att:

Blorota, blodroten, brukade hon också ta om sommaren då hon träffad på den. Hon torkade roten och rev upp den på ett rivjärn och gav åt den som hade *sprutn*, diarré. Men om man var håll i magen (hade förstoppning) var det bra att ta något blodrot och tugga. Vid både dessa sjukdomar fick man ta några nypor riven *blorot* mellan fingrarna och äta upp.¹³

¹¹ ULMA 17222 s. 7–9, 39–41.

¹² ULMA 17222 s. 39–41.

¹³ ULMA 16988, s. 12f.

Den rödaktiga roten skulle enligt signaturläran vara lämplig mot sår och särskilt vid blodiga diarréer. Blodroten har också haft en lång tradition inom skolmedicinen och är känd för rikligt innehåll av garvämnin (tämigen typiskt för rosfamiljen). I den europeiska farmakopén framhålls standardiserat innehåll till 15–22 % garvämnin, som alltså kan stilla diarréer, dämpa blödningar och läka svårläkta sår.¹⁴

Bild 4. Skvattram. Foto: Håkan Tunón.

Skvattram växer på våta ställen i skogen eller vid myrar och mossar. Det är en ett par decimeter hög buske med vintergröna blad med mycket distinkt lukt. Folkligt brukar den kallas *skvackor*, *getpors* eller *myrpors* och där syftar efterledet *-pors* på att den precis som *pors* innehåller aromatiska ämnen. Bondhustrun Kajsa Norberg från Öraivan i Lycksele (f. 1855) framhöll att:

¹⁴ Tunón, Håkan, "Botemedel i samisk medicin" i *Samisk etnobiologi. Människor, djur och växter i norr*, Nora 2000, s. 157; EMA 2010.

Om man har *sprutn* (diarré), så skall man koka *myrparås* (skvattram) inlycktes och sedan dricka *lagen* (vattnet i vilket det kokats), så blir man bra. Jag har botat mig själv många gånger på detta sätt.¹⁵

Det finns inga studier som bekräftar en sådan effekt. Sara Johansson från Norrvik i Lycksele (f. 1839) rekommenderade däremot en blandning av ler och svartkrut för samma åkomma.¹⁶

Gullris är en vanlig korgblommig ört med en upprätt klase av gula blommor. Bonden Hjalmar Skoglund från Skog berättade om sin farmor, kloka gumman Johanna Persson:

Niomannakraft (gullris) brukade hon ta vid blomningen och torka. Hon torkade det inte i solen, då förstördes det. Det skulle torkas i skuggan. Hon brukade alltid ha ett lager niomannakraft hängande i boden. Hon använde det mot åderförkalkning. Hon lade hela växten i vatten och *södde* (när något låg i varmt ej kokande vatten någon tid, sade man, att man *södde* det) den en god stund. Den som led av åderförkalkning fick dricka den lagen.¹⁷

Gullris innehåller flavonoider och andra fenoliska ämnen som kan påverka kärlväggar positivt. Annars har gullris i huvudsak använts som ett urindrivande medel eller mot sår.

¹⁵ ULMA 6485, s. 29.

¹⁶ ULMA 6485, s. 27.

¹⁷ ULMA 16988, s. 13f.

Bild 5. Fjällkvanne Fatmomakke i Marsfjällets skugga. Det har föreslagits att namnet *Fatmomakke*, *Faepmi* (saS), hänger samman med det samiska ordet *faatnoe* (saS) (*fáddno* (saN)) som utgör kvannens växtstängel under första året¹⁸. Foto: Håkan Tunón.

Fjällkvanne (*Angelica archangelica*) är den mest omtalade av läkeväxterna i Lappland. Den hade bred användning och ofta pekades det på den samiska medicinen. Samen Nils Larsson i Lövberg (f. 1880) berättade:

¹⁸ Olavi Korhonen, *Samiska ortnamn och färdleder kring Fatmomakke Faepmi*, Boden 2011, s. 15:

<<https://www.lansstyrelsen.se/download/18.42c2c9ca162f6e008c817e7d/1526068814042/Ortnamn%20kring%20Fatmomakke%2011-01-24%20OKn.pdf>>

Angelica har lapparna förr brukat använda mycket. Bladen brukade de koka och blanda i gompa. Roten av angelica brukade lapparna använda som medicin mot alla sjukdomar. De brukade tugga roten.¹⁹

Kvannerot skuren i skivor och sedan torkad är ofta beskriven i litteraturen och man menade att den skulle hjälpa mot alla smittsamma sjukdomar.²⁰

Vattenklöver (Menyanthes trifoliata) rekommenderades av Johanna Persson i Skog som ska ha varit en duktig klok gumma som behärskade en mängd medikamenter. Hjalmar Skoglund i Skog berättade:

Vattenklöver, *gitklöva*, brukade hon ta roten av och koka. Lagen var bra att dricka, då de fick blåskatarr. Hon hade inte något särskilt mått på hur mycket den sjuke skulle dricka, utan de fick dricka så pass mycket de önskade.²¹

Att vattenklöver skulle vara användbart vid njur- och urinvägsjukdomar framhålls inom såväl skol- som folkmedicinen och Linné rekommenderade den mot njurinflammation. Under mitt doktorandarbete arbetade jag med vattenklöver och dess effekt på njurarna och det verkar finnas mycket i den folkliga traditionen. På grund av bladens innehåll av bitterämnen har de även använts mot magåkommor.

¹⁹ ULMA 7076, s. 2.

²⁰ ULMA 7432, s. 28f.; Tunón, 2000, s. 151–153.

²¹ ULMA 16988, s. 12.

Även djur av olika slag har använts som botemedel och nedan kommer några exempel på detta.²²

Bild 6. Skogstordyvel. Foto: Håkan Tunón.

Tordyolar är en artgrupp av mer eller mindre vanliga dyngbaggar. Den vanligaste är skogstordyveln som är allmän i hela landet. Man ser ofta den metalliskt blåsvartglänsande skalbaggen på skogsstigar på jakt efter kadaver, spillning eller ruttande svampar. Johanna Holmgren från Stornäs (f. 1859) berättade:

Ett vanligt botemedel mot *pisstämman* var *tordövelsalt*. Nästan varenda tänkande bondgumma har förr haft en burk *tordövelsalt* stående, så att man hade, om det behövdes.

²² Tunón 2000, s. 159f.

Det kunde användas åt både folk och kreatur. *Tordövelsalt* beredd på följande sätt: I en burk till hälften fylld med salt lade man så många *tordövlar/tordyvlar* som kunde rymmas eller så många man fick tag på, där fick de ligga, tills de dogo. Medicinen var då färdig. Den sjuke fick nu en nypa av detta salt upplöst i vatten mot urinstämna.²³

Man måste konstatera att det är lite gjort på tordyvlar inom naturproduktskemin och medicinen så vi vet inte om denna kur hade den beskrivna effekten.

Bild 7. Huggorm. Foto: Håkan Tunón.

Ormar, i norra Sverige främst huggorm, var populära inom medicinen och eskulapsnoken återfinns i symbolerna för läkare, apotekare, tandläkare och veterinärer. Johanna Holmgren lagade även ornbrännvin mot värk:

²³ ULMA 3196:1, s. 1.

Ornbrännvin tillverkades på följande sätt: En orm togs om våren och piskades in i en flaska. Sedan slog man brännvin över honom, så att han dog. Detta brännvin kallades ornbrännvin. Min farmor brukade ge det för värk. Den sjuke fick några matskedar av brännvinet.²⁴

Ormen får väl betraktas som en mystisk och religiös som i föreställningsvärlden kan förknippas med olika krafter. Ormen är ju en symbol för ondska och förledande inom kristendomen, medan den inom den grekiska mytologin är läkekonstens signum och ett tecken på gudomlig kraft. Att bereda brännvin av huggorm har gjorts i hela Sverige, ofta betonas det att den själv ska krypa in i flaskan.

Björn är ett annat magiskt djur och man kan förmoda att storlek, styrka och dess vana att sova sig igenom vintern i sitt ide bidrog till att man trodde sig kunna bereda en stark och verkningsfull medicin av den. Alla delar av björnen kom till nytta inom medicinen. Anna Stina Björkman i Näs-tansjö (f. 1856) berättade att hennes far – en skicklig björnjägare – alltid tog tillvara björngallan. Han menade:

att den var den bästa medicinen mot ryggsnitt, hosta och för övrigt mot alla andra sjukdomar. Om man icke kände sig kry och tog något björngalla, så kändes det som om man fick nytt mod och ny livskraft.²⁵

Björnen har länge använts inom medicinen i Europa och andra delar av världen. Ofta har det handlat om just galla,

²⁴ ULMA 16988, s. 14f.

²⁵ ULMA 2810:1, s. 8f.

och i Ostasien, särskilt i Kina, förekommer fortfarande björnfarmer där björnar tappas på galla. Ur björngalla fann man en gallsyra som fick namnet ursodeoxykolsyra. I mitten på 1970-talet visades att substansen löste upp gallstenar och den registrerades sedan som läkemedel. Det saknas dock dokumentation om att björngalla skulle ha effekt på ryggskott, hosta och alla andra sjukdomar.²⁶

Gult som i gulsot. Många folkliga behandlingsmetoder mot gulsot baseras på signaturläran, t.ex. användes gula ingredienser och ofta också löss. Lisa Johansson har nedtecknat följande:

Man reder ägg och *safran* eller *safrean* (krokus) sönderdelat alltsammans blir en fast massa.

Sedan massan blir lagom att kunna intas i små doser, nedröras så mycket *lus*, löss, som finns att anskaffa, mer löss, bättre medicin.

Men för att få den sjuke att inta en sådan medicin måste den vanligen beredas av någon annan person. Medicinen blandades för det mästa i någon lämplig mat som ej skvallrade om sitt innehåll.

Att det var ett mycket välgörande medel var säkert, för den sjuke repade sig, om det fanns Guds vilja att han skulle leva.²⁷

En annan behandling mot samma åkomma innehöll bland annat människolus. Johan Olov Holmlund, Lomselenäs (f. 1870) berättade att en botare

²⁶ Tunón 2000, s. 139f.

²⁷ ULMA 16839, s. 1.

gjorde en medicin åt mig av all slags bark, folklus och fjolårets hunddynga som blivit vit. Detta rände han ihop och blandade maten och gav mig och jag blev frisk.²⁸

Man får förmoda att "all slags bark" handlade om nio olika sorter, eftersom nio betraktades som ett magiskt tal och användes i många andra sammanhang inom folkmedicinen i området. Förr såldes gammal hunddynga som hade blivit vit på apotek under namnet *Album græcum*, dvs. *grekiskt vitt*. Även träck från andra djur förekom i skol- och folkmedicinen.

Självsprickor eller "Kråkhakka kallas den såriga huden som barnen fick om våren på händer och knän och som orsakade mycken smärta".²⁹ Detta ska ha varit en vanlig åkomma bland vallfolket. Lisa Johansson beskrev:

På våren, när vattnet var kallt och klädedräkten opraktisk, kunde getaren komma hem gråtande och med blodiga ben och mötas av en kommentar som: »Va slaskfot du är, som int sköt om deg better. He tå deg skoern å säckstrompen (strumpskaft sydda av säckväv) å gå bakom väggen å piss på bena.» Getaren följde uppmaningen, även om han var rädd för den svåra smärta som väntade. Efteråt smordes *hakkan* med salt smör eller med grädde och efter en natt brukade det värsta vara över.³⁰

²⁸ ULMA 16978, s. 29.

²⁹ ULMA 17222, s. 45.

³⁰ ULMA 17222 s. 45f.

Att urinera på benen och fötterna eller i en grop som man sedan tog ett "fotbad" i var en vanlig behandling av självsprickor. Ofta innehåller mjukgörande hudkrämer fuktbevarande karbamid, dvs. urinämne. Dagens urinämne framställs emellertid syntetiskt.

Förr var man beroende av lokala råvaror inom folkmedicinen, men man kunde anskaffa annat från apotek eller på någon marknad. Det rörde sig exempelvis om ett antal mer eller mindre exotiska olika botemedel. I folkminnesmaterialet står det omnämnt om utländska medicinalväxter, såsom kamfer, svartpeppar, rävkaka och spanskpeppar.

Stockholmsflickor och blåbärsplöckning

Det är lätt att glömma bort händelser under sent 1800-tal och tidigt 1900-talet gällande medicinalväxter som också påverkade Vilhelmina. Man noterade att inhemsk medicinalväxtproduktion hade gått ner och inledde insatser för att öka tillgången på svensk växtråvara. Försöksodlingar startades, medicinalväxtkurser anordnades och 1910 bildades Svenska medicinalväxtföreningen.³¹ Ett flertal böcker gavs ut i syfte att lära allmänheten att samla in läkeväxter från det vilda, t.ex. Charlotte von Schéeles *Apoteksväxter* (1906), Gustaf Linds & Nils de Verdiers *Våra medicinalväxter* (1917) och sedan Wolmar Bondesons *Samla medicinalväxter* (1941, 1942, 1943). Tanken var att beskriva ett antal medicinalväx-

³¹ Carl Gustaf Santesson, "Medicinalväxter" i *Nordisk familjebok*, 1912, sp. 1439; Gunnar Samuelsson, "Medicinalväxter på apoteken" i *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige 1*, Stockholm 2001.

ter och hur man skulle samla in, torka och sälja dem till apoteken. Det handlade om blåbär, brakved, kamomill, kummin, malört, mjölon, rölleka, vattenklöver, vänderot, etc. Och under brinnande världskrig så sattes Vilhelmina på medicinalväxtkartan. I *Västerbottens-Kuriren* från 13 juli 1917 står att:

Blåbärstorkeriet å Storholmen är nu under uppförande, och kommer att placeras i närheten av ångbåtsbryggan därstädes. Enligt förkljudande lär ej mindre än 300 bärplockerskor från södra Sverige komma att engageras för ett rationellt tillvaratagande av skogens bärskörd.

Dessa bärplockerskor kallades *blåbärsflickor* i folkmun – men ack den lycka som varar för evigt. Två månader senare kunde man i samma tidning läsa (13/9 1917):

Bort tågade flickor i byxor, och jag och många andra stodo och såg efter den muntra skaran, tills de försvann i kröken av vägen. Tack små flickor för den fläkt av stora världen ni gav oss här i vår undangömda vrå, och edert arbete följes i mångens tankar, i fabriken, på kontoret eller annorstädes.

Medicinalväxtföreningen drev bärtorkerier mellan 1911 och 1921 och hade trettiofyra anläggningar i landet 1917. De fanns även i Björksele, Sorsele och Storuman. Intresset för bärinsamling slocknade efter första världskriget men blomnade upp vid nästa. I Lappland förefaller flickorna varit välkomna och vissa blev kvar. Förhållandet mellan

bärplockare och markägare i södra Sverige förefaller däremot ha varit mer ansträngt. Från Storuman framhålls att både blåbärsflickor och lokalbefolkning levererade bär till torkeriet och att det var brist på bärplockare.³² Det verkar inte varit konkurrens vilket framhålls från annat håll.³³

Vi får konstatera att nybyggarna länge fick klara sig utan formell sjukvårdskompetens, men nöden har som bekant ingen lag.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Institutet för språk och folkminnen (ISOF), Dialekt och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA)

ULMA 2810:1 Nils Eriksson, 1930, Övernaturliga väsen, kloka, läkekonst, Vilhelmina, Lappland

ULMA 3196:1 Nils Eriksson, 1931, Folkmedicin, Vilhelmina, Lappland

ULMA 6485 Nils Eriksson, 1933, Övernaturliga väsen, kloka, folkmedicin, magi, skatter, ättestupa, m.m., Lycksele, Lappland

ULMA 7076 Nils Eriksson, 1934, Folkmedicin, skatter, Vilhelmina, Lappland

ULMA 7432 Nils Eriksson, 1933–1934, Trolldom, läkekonst, jordagods, sägner, gåtor, lappbröllop, m.m., Vilhelmina, Lappland

³² <<http://www.storumansajten.se/FOTOARKIV/VIVI-NILS/VIVI-NILS.html>> 28.2.2020.

³³ Camilla Sandström & Anna Sténs, "Konflikten kring bärplockning är av gammalt datum" i *Skogshistoriska Sällskapets Årsskrift*, 2012, s. 44–53.

- ULMA 16839 Lisa Johansson, 1944, Gulso, m.m., Vilhelmina, Lappland
- ULMA 16978 Nils Eriksson, 1944, Kloka, folkmedicin, förgöring, trygga djuren, Sorsele, Lappland
- ULMA 16988 Nils Eriksson, 1944, Kloka, folkmedicin, sägner om gengångare, vittra m.m., Vilhelmina, Lappland
- ULMA 17222 Lisa Johansson, 1945, Folkmedicin, Vilhelmina, Lappland

www.saob.se, sökord "medicinalväxt" resp. "läkemedel
<[http://www.storumansajten.se](http://www.storumansajten.se/FOTOARKIV/VIVI-NILS/VIVI-NILS.html)
/FOTOARKIV/VIVI-NILS/VIVI-NILS.html> 28.2.2020.

Litteratur

- Bondeson, Wolmar, *Samla medicinalväxter*, Stockholm 1941, 1942, 1943.
- EMA: European Medicines Agency, Assessment report on *Potentilla erecta* (L.) Raeusch., rhizoma. Committee on Herbal Medicinal Products (HMPC), 2010.
- Kjellström, Rolf, *Nybygggarliv i Vilhelmina. 5. Från vaggan till graven*, Uppsala 2015.
- Korhonen, Olavi, *Samiska ortnamn och färdleder kring Fatmomakke* Faepmi, Boden 2011. Tillgänglig via:
<<https://www.lansstyrelsen.se/download/18.42c2c9ca162f6e008c817e7d/1526068814042/Ortnamn%20kring%20Fatmomakke%2011-01-24%20OKn.pdf>> 6.1.2021.
- Lind, Gustaf, & de Verdier, Nils, *Våra medicinalväxter*, Stockholm 1917. *Läkemedelslag* 2015:315.
- Läkemedelsverkets författningssamling* 1995:18.
- Samuelsson, Gunnar, "Medicinalväxter på apoteken" i *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige 1*. Stockholm 2001, s. 253–262.
- Sandström, Camilla & Sténs, Anna, "Konflikten kring bärplockning är av gammalt datum" i *Skogshistoriska Sällskapets Årsskrift*, 2012, s. 44–53.
- Santesson, Carl Gustaf, "Medicinalväxter" i *Nordisk familjebok*, 1912, sp. 1439.

- von Schéele, Charlotte *Apoteksväxter: 27 planscher med text*, Stockholm 1906.
- Tunón, Håkan, "Botemedel i samisk medicin" i *Samisk etnobiologi. Människor, djur och växter i norr*, Nora 2000, s. 126–163.
- Tunón, Håkan, "Medicinalväxter och läkeörter" i *Medicinhistoria i Västergötland. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 2993/2004*, Skara 2004, s. 49–61.
- Tunón, Håkan, "Medicinalväxter" i *Människan och floran. Etnobiologi i Sverige*, Stockholm 2005, s. 395–406.
- Tunón, Håkan, "Folkmedicin och folkliga botemedel" i Anna Westman & Håkan Tunón (red.), *Ju förr desto bättre. kulturarvet som resurs för en hållbar framtid*, Uppsala 2009, s. 138–153.
- Tunón, Håkan, "Medicinska skrifterns innehåll och användbarhet" i Håkan Tunón & Anna Westin (red.), *Nycklar till kunskap. Om människans bruk av naturen*, Stockholm 2010, s. 151–160.
- Tunón, Håkan & Bele, Bolette, *Fäboden. Naturen, kulturen och kulturlandskapet*, Uppsala 2019, s. 114–115 & 133–134.
- Västerbottens kuriren* 13/7 1917.
- Västerbottens kuriren* 13/9 1917.

GUDRUN NORSTEDT

Fiskets centrala roll för skogssamernas försörjning i äldre tid

Den rikedom på sjöar och vattendrag som kännetecknar Norrlands inland är i ett globalt perspektiv något mycket speciellt. Det är ett landskap där fiskar av många olika arter kan leva och fortplanta sig. Detta gäller inte minst det stora skogslandet där skogssamerna var den dominerande gruppen ända in på 1700-talet. Att sötvattensfiske alltid har varit en viktig näringsgren i området verkar därför mycket troligt.

När man i dag talar om skogssamer menar man oftast samer som bedriver renskötsel inom någon av de tio skogssamebyar som finns i Sverige, från Vittangi i norr till Malå i söder. Renskötarna i skogssamebyarna har sina renar i skogslandet hela året och flyttar alltså inte upp till kalvfället under somrarna, som renskötarna i fjällsamebyarna gör. De som är verksamma i skogssamebyarna utgör en minoritet av alla renskötare i Sverige. Går vi längre tillbaka i tiden fanns det emellertid skogssamer (eller "granlappar", som man sade då) överallt i lappmarkerna öster om fjällkedjan och även i norra Ångermanland.

I likhet med sina sentida efterkommande levde de året om i det vidsträckta skogslandet. Dock var de inte nödvändigtvis i första hand renskötare eftersom fisket i de många sjöarna och vattendragen alltid fanns som en möjlighet.

Bild 1. Skogssamiskt viste vid Jeäddnjájávrrie i Arvidsjaurs kommun 1871. Här var fiske en viktig verksamhet, vilket syns på båtarna och på de ställningar där nät och notar hängdes upp till tork. Foto: Lotten von Düben, Nordiska museets arkiv.

Kanske är det alltför självklart att fisket varit viktigt för skogssamerna, för litteraturen är ganska tystlåten om ämnet. I Ernst Mankers stora standardverk om skogssamerna i Sverige avhandlas fisket på mindre än en halv sida, och då ingår även pärlfisket. I verket finner man även en schematisk översikt över skogssamernas näringsekonomiska utveckling. Enligt Manker var skogssamerna från början jägare och fiskare men utvecklade så småningom en småska-

lig renskötsel. Renskötseln växte i betydelse och tog över som främsta näring, med fiske och jakt som underordnade men fortfarande väsentliga sysselsättningar. Därpå kom jordbruket in i bilden och närmade sig renskötseln i betydelse, för att under 1900-talets första hälft bli allra viktigast, medan fiske och jakt därefter endast bedrevs tillfälligtvis.¹ I Mankers schema finns alltså fisket med i skogssamernas näringsekonomi från äldsta tid, men aldrig på första plats som viktigaste näring. I stället framstår det som om skogssamerna väsentligen gått från att vara renjägare till att vara renskötare och som om fisket aldrig varit mer än en binäring.

De tidigaste skriftliga källorna ger emellertid en annan bild. Där skildras "granlapparna" nästan alltid i första hand som fiskare. På 1670-talet säger Nicolaus Lundius uttryckligen att de inte åt så mycket ost och kött utan "allena fisk".² Även Olof Rudbeck menar att de "veta intet stort av renmjölk, kött eller ost utan fisk allena".³ Samuel Rheen berättar att "granlapparna" levde på fisk och villebråd, och att fisken åts vinter, sommar, höst och vår, dels färsk, dels torkad "som bröd", ibland kokad, ibland okokad.⁴ Olaus

¹ Ernst Manker, *Skogslapparna i Sverige: fältanteckningar*, Stockholm 1968.

² Nicolaus Andreas Lundius, "Descriptio Lapponiæ" i Wiklund (red.), *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*, Umeå 1983 [ca 1674], s. 11f. I samtliga citat i artikeln har stavningen normaliserats enligt nutida principer.

³ Olof Rudbeck & Tomas Anfält, *Iter Lapponicum: skissboken från resan till Lappland 1695. 2 Kommentardel*, Stockholm 1987.

⁴ Samuel Rheen, "En kortt relation om lapparnes lefwerne och sedher, wijdskiepellsser, sampt i många stycken grofwe wildfarellsser" i

Stephani Graan förklarar att de sökte sin föda vid "ymniga fiskesjöar".⁵ Carl von Linné noterar anmärkningsvärt lite om skogssamernas näringsfång under sitt besök i Lycksele lappmark 1732, men han skriver i alla fall: "Jag undrade, och ännu mer undrar huru det stackars folket kan leva, al-lenast vid fisk".⁶ Ett drygt decennium senare skriver Arwid Ehrenmalm att fiske är "det endaste arbete" som "granlappen" gör⁷ och Lorens Kristofer Stobée att dessa om sommaren föder sig "mest av fisk", om vintern av det de får av "fjällappen" för betet på sitt land.⁸ Vid ungefär samma tid noterar Pehr Högström att "fiskare-, gran- eller skogslappar" lever mest av fisk samt fågel och djur.⁹ Så sent som 1773 skriver Samuel Öhrling om "skogs- och fiskarlapparna" i Arjeplog att fisk var deras viktigaste födoämne och uppskattar det dagliga intaget till omkring 2,5 kg per person.¹⁰ Abraham Hülphers skiljer sig från de övriga genom att i första hand nämna rensköttsel som "gran- eller skogs-

Wiklund (red.), *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*, Umeå 1983 [1671], s. 20.

⁵ Olaus Stephani Graan, "Relation, eller en fulkomblig beskrifning om lapparnas ursprung" i Wiklund (red.), *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*, Umeå 1983 [1672], s. 35.

⁶ Carl von Linné, *Iter Lapponicum = Lappländska resan 1732. I. Dagboken*, Umeå 2003, s. 55.

⁷ Arwid Ehrenmalm, *Resa igenom Wäster-Norrland til Åsehle lappmark, anställd uti julii månad 1741*, Stockholm 1743, s. 126.

⁸ Lorens Kristofer Stobée, "Berättelse om lappar och nybyggare" i *Arkiv f. norrl. hemb.forskn.*, 1919 [1746] (1–2), s. 68–80.

⁹ Pehr Högström, *Beskrifning öfver de til Sweriges krona lydande lapmarker*, Umeå 1980 [1747], s. 85.

¹⁰ Samuel Öhrling, *Arjeplog 1773: historisk-ekonomisk avhandling om Arjeplogs församling i Lappland*, Arjeplog 1970 [1773], s. 11.

lapparnas" näring, vid sidan av boskap, fiske, djurfång och korgmakeri. Hans lappmarksbeskrivning sammanställdes dock först omkring 1790.¹¹

Renskötseln var mycket begränsad

De samtida berättelserna är ett litet och delvis anekdotiskt material som lätt kan övertolkas. Vad kan man utläsa ur andra historiska källor om skogssamernas försörjning i äldre tid?

År 1602 gjorde lappfogden Carl Unesson en förteckning över samerna i Ume och Ångermanna lappmarker på uppdrag av hertig Karl, som ville få ett grepp om hur många skattebetalare han hade i lappmarkerna och om resurserna var fördelade på bästa sätt. Tanken var att motsvarande förteckningar skulle upprättas över alla lappmarker, men det stannade vid de två sydligaste, Ume och Ångermanna lappmarker. Dessa båda lappmarker omfattade vid den här tiden enbart skogssamer, eftersom fjällområdet inom nuvarande Västerbottens län hörde till Pite lappmark. I förteckningen, där alla skattebetalare nämns vid namn, anges hur många personer som fanns i varje hushåll samt hur många renar och fiskesjöar som var och en förfogade över. Det totala antalet hushåll i förteckningen var 45, men eftersom uppgifter saknas om fem ingår 40 hushåll i min analys. Det genomsnittliga antalet personer i dessa hushåll var 4,8 och

¹¹ Abraham Abrahamsson Hülphers, *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland: femte samlingen, 3 bandet, Lappmarken*, Stockholm 1922, s. 17, 44, 111.

antalet renar i medeltal 16,5. De två största renägarna hade 40 renar var, men i mer än hälften av hushållen (24 stycken) fanns färre än 20 renar och i tre hushåll inga alls. Fiskevattnen var däremot något som alla hushåll hade, antingen i någon av de stora älvarna eller i sjöar. Som mest hade ett hushåll fyra fisketräsk.¹² Variationerna var alltså stora mellan olika hushåll, framför allt i fråga om antalet renar, medan tillgången på fiskevatten var jämnare. Källan ger inget stöd för att skogssamerna generellt skulle ha ägt så många tamrenar att renskötseln var huvudnäring och fiske binäring.

Till lappfogdarnas årligen återkommande sysslor hörde att noggrant bokföra samernas skattebetalningar och även vilka varor som överlämnades i utbyte mot skinn. Tittar man på bokföringen från samma år som ovannämnda förteckning, 1602, kan man konstatera att samtliga samer i Ume och Ångermanna lappmarker betalade sin skatt med skinn eller gäddor, medan ingen erlade någon form av renprodukter. Detsamma gäller handeln. Samerna köpte framför allt mjöl, men även smör, bröd och hampa och betalade för detta mestadels med skinn, ibland med gädda men aldrig med renprodukter.¹³ Tittar man på Torne lappmark samma år så använde samerna också både skinn och gäddor som betalningsmedel, men en del av skinnen var

¹² Carl Unessons räkenskaper för Ume och Ångermanna lappmarker för år 1602. Landskapshandlingar, Norrlands lappmarker, SE/RA/5121/5121.18/1602:9.

¹³ Carl Unessons räkenskaper 1602.

renhudar.¹⁴ Renhudar var alltså ett gångbart betalningsmedel, men skogssamerna i Ume och Ångermanna lappmarker tycks inte ha haft något överskott på sådana. Däremot hade de uppenbarligen tillräckligt mycket gäddor för att kunna använda dem till att både betala skatt och byta till sig förnödenheter.

En annan intressant källa är ett register på reninnehavet i Ume lappmark 1605. Här förtecknas återigen alla skattebetalare tillsammans med hur många renar var och en ägde. Det genomsnittliga antalet var något lägre än vad som 1602 angavs för Ume och Ångermanna lappmarker tillsammans, 13,6. Här får vi emellertid också information om renarnas kön, eftersom renarna är uppdelade på oxrenar och vajrenar. Med *oxrenar* avses förmodligen främst kastrerade tjurar, alltså härkar, det slags djur som användes som dragrenar. Rimligen bör man även ha haft okastrerade tjurar för att kunna få kalvar, men de inräknas kanske bland oxrenarna. Siffrorna visar i alla fall att av de 476 tamrenar som innehades av samerna i Ume lappmark var 53 % oxrenar och 47 % vajrenar.¹⁵ Det är stor skillnad gentemot dagens renskötsel. Statistik över hjordstrukturen från åren 1995–2019 visar att andelen vajor i svenska Sápmi vanligen ligger omkring 67–68 %. Rentjurarna, inklusive oxar, utgör omkring 8–9 %

¹⁴ Jöns Olssons räkenskaper för Torne fjällappar och Västersjöfinnarna för år 1602. Landskapshandlingar, Norrlands lappmarker, SE/RA/5121/5121.18/1602:8.

¹⁵ Carl Unessons räkenskaper för Pite och Ume med Ångermanna lappmarker för år 1605. Landskapshandlingar, Norrlands lappmarker, SE/RA/5121/5121.18/1605:2.

medan resten är kalvar.¹⁶ Även om det inte finns några uppgifter om kalvarna i registret från 1605, som torde ha upprättats vid vintertinget, så är skillnaderna ändå uppenbara. I modern renskötsel, som framför allt är inriktad på köttproduktion, satsar man på en stor andel renkor för att kunna producera många kalvar. Den låga andelen vajor 1605 innebär att köttproduktionen var av underordnad betydelse i skogssamernas dåvarande renskötsel, medan den stora andelen handjur avspeglar renarnas betydelse som transportdjur.

Även om skogssamerna i början av 1600-talet inte höll renar som köttdjur i någon större utsträckning hade renen ändå stor betydelse för försörjningen. Kött, skinn och horn fick man emellertid i första hand av vildrenar, som vid den här tiden var vanligt förekommande i norra Norrlands inland och även kunde dyka upp i kustlandet. År 1671 gjorde lantmätaren Jonas Persson Gedda en kartläggning av dåvarande Ume lappmark, som ungefärligen omfattade nuvarande Lycksele och Sorsele kommuner, Stensele församling i Storumans kommun samt den södra delen av Malå kommun. Till kartan hör en detaljerad beskrivning där man bland annat får veta vilka jaktbyten som förekom inom olika delar av området. Av beskrivningen framgår att vildren var mycket vanlig eller regelbundet förekommande öster om de nuvarande tätorterna Storuman och Sorsele, men mindre vanlig väster därom. Från fjälltrakterna nämns den inte överhuvudtaget. Tyngdpunkten för vildrenens

¹⁶ Sametinget. Rennäring: statistik över renhjorden:
<<https://www.sametinget.se/statistik/renhjorden>>

förekomst på 1600-talet låg alltså inom skogslandet, skogssamernas område.¹⁷

Det är väl känt från andra delar av världen att det är svårt att bedriva tamrenskötsel i områden där det finns gott om vildren, eftersom vildrenarna konkurrerar om betet och lockar tamrenarna på avvägar.¹⁸ Jag tror därför att den bild vi får av vildrenarnas förekomst på 1600-talet är en omvänd bild av tamrenskötselns omfattning. Tamrenskötsel bedrevs vid denna tidpunkt i stor skala av fjällsamerna, som utnyttjade högfjällsbeten under sommaren, men endast i liten utsträckning av skogssamerna, som tillbringade hela året i barrskogsområdet.

Lappskatteländ för fiskare

Geddas karta över Ume lappmark visar också att området var uppdelat i så kallade lappskatteländ, områden som enskilda samiska hushåll förfogade över. Inom det område som kartan täcker fanns 37 sådana länd. Ett av dem hade tagits i anspråk av kyrkan för att användas till försörjningen av prästen i Lycksele, men alla de övriga innehades av samer, mestadels skogssamer.¹⁹ Det finns inget som tyder på att svenska myndigheter skulle ha haft något att göra med

¹⁷ Gudrun Norstedt, *Lappskatteländan på Geddas karta: Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*, Umeå 2011, s. 38.

¹⁸ Birgitte Ulvevadet & Konstantin Klokov, *Family-based reindeer herding and hunting economies, and the status and management of wild reindeer/caribou populations*, Tromsø 2004; Sven Ekman, *Norrlands jakt och fiske*, Umeå 1983 [1910], s. 14.

¹⁹ Norstedt 2011, s. 47–49.

denna indelning i lappskatteland. Det skulle helt enkelt inte ha varit möjligt, för myndigheterna hade bara dimmiga begrepp om inlandet. Den kartering som lantmätare Gedda gjorde var ett uttryck för det. Tanken var att motsvarande kartläggning skulle utföras även i resten av lappmarkerna, men så blev det aldrig.

År 1695 tillkom emellertid ett annat dokument som ger en översiktlig bild av hela det samiska området inom det dåvarande svenska riket. En jordebok upprättades över alla lappmarkerna, från Åsele lappmark i sydväst över Torne lappmark i norr till Kemi lappmark vid gränsen till Ryssland. Samtliga skattebetalare inom området förtecknades tillsammans med namnet på det eventuella lappskatteland som personen förfogade över.²⁰

Med hjälp av de data som finns i 1695 års jordebok kan man framställa en översiktlig karta över lappskatteländen inom hela det samiska området.²¹

²⁰ Originaljordebok över lappmarkerna Västerbottens hövdingadöme pro Anno 1695 och allt framgent. Västerbottens läns landskontors arkiv, Jordeböcker, SE/HLA/1030006/G III a/2.

²¹ Gudrun Norstedt, *A land of one's own: Sami resource use in Sweden's boreal landscape under autonomous governance*, Umeå 2018, s. 53–57.

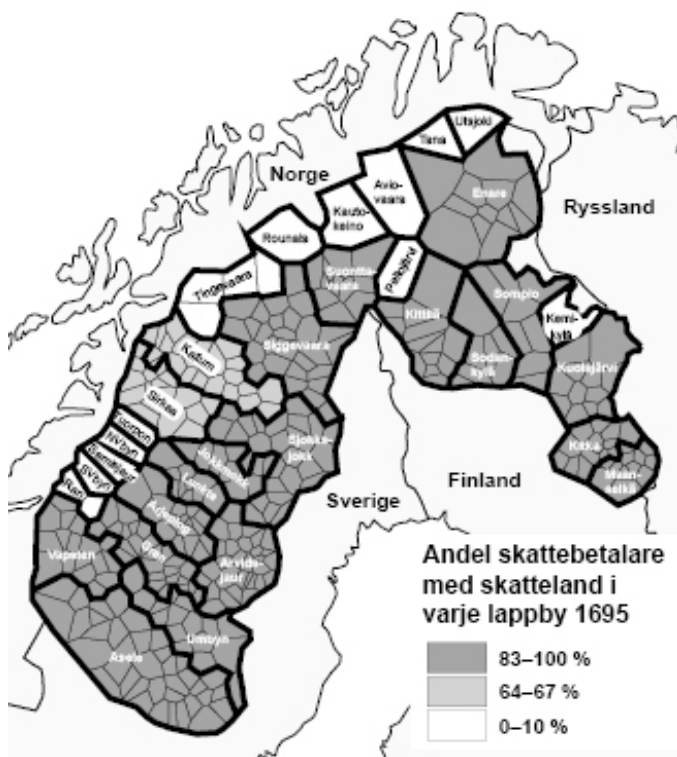

Bild 2. Kartan visar hur stor andel av skattebetalarna i respektive lappby som hade ett specifikt skatteländ angivet i jordeboken 1695. I skogslandet hade nästan samtliga skattebetalare land. Kartan ger också en schematisk översikt över samtliga lappbyar och skatteländ i jordeboken. Landens gränser är inte verkliga utan utgör så kallade Thiessenpolygoner. Dessa genereras genom att punkter markeras på de platser som respektive land uppkallats efter, varefter polygoner skapas mitt emellan varje punkt och dess närmaste grannpunkter. Byarnas gränser har sedan markerats utifrån landen och är således inte heller verkliga. Nuvarande statsgränser har lagts in för orienteringens skull. När jordeboken upprättades betraktade den svenska Kronan hela det markerade området som sitt. Karta: Gudrun Norstedt.

Det visar sig då att i stort sett hela skogslandet, såväl väster som öster om Bottniska viken, var indelat i skatteland. I fjällområdet var skattelanden däremot mer sällsynta. Längst i norr, i de områden som i dag delas mellan Norge och Finland, fanns ingen landindelning alls. Längre söderut, i gränsområdet mellan dagens Norge och Sverige, var bilden mer komplex. I vissa fjällområden fanns ingen landindelning, medan mindre delar var lika uppdelade som skogslandet. Eftersom denna artikel handlar om skogssamerna ska jag inte försöka förklara de stora skillnaderna inom fjällområdet. Här är det intressanta att hela skogslandet var indelat i skatteland och att varje land vanligen innehades av ett enda hushåll.

Varför hade skatteland inrättats i just skogslandet? För att kunna besvara den frågan kan man se på skattelanden som ett mer generellt fenomen, som ett uttryck för mänsklig territorialitet. En hög grad av territorialitet innebär att individer eller grupper besitter geografiska områden varifrån andra på något sätt utesluts. En låg grad av territorialitet innebär att befolkningen lever som nomader och rör sig mera fritt i landskapet. Antropologerna Rada Dyson-Hudson och Eric Alden Smith försökte förstå skillnaderna i territorialitet som ett sätt att hantera naturresurser. De delade in resurserna enligt två skalor: förutsägbarhet och täthet. Enligt deras teori förekommer nomadism i samhällen som baseras på glest förekommande och svårförutsägbara resurser. Orsaken är enkel: det finns ingen större poäng med att lägga ned energi på att hävda ensamrätt till ett område om resurserna är så utspridda att området måste bli oerhört stort, eller om resurserna är så svårförutsägbara att man inte kan veta om området kommer att innehålla till-

räckligt mycket även i morgon. Om de viktigaste resurserna däremot förekommer mer koncentrerat och förutsägbart är det troligt att territorialitet uppkommer.

Genom lappskatteländen hade de skogssamiska hushållen vid den aktuella tiden exklusiv rätt till resurserna inom avgränsade områden. Enligt Dyson-Hudsons och Smiths teori bör de viktigaste resurserna därmed ha varit av ett slag som förekommer relativt koncentrerat och förutsägbart. Det är svårt att bedöma när en resurs är tillräckligt koncentrerad, men vad det handlar om är helt enkelt att det ska vara praktiskt möjligt att hävda ensamrätten till ett område som är tillräckligt stort för att man ska kunna försörja sig. I det glest befolkade skogslandet var detta kanske sällan något problem. När det gäller förutsägbarheten så torde det vara okontroversiellt att säga att sötvattensfiskar förekommer på ett mer förutsägbart sätt än vilt. Fisket är också lättare att förutsäga än renbetet, vars kvalitet i hög grad är beroende av väderleksförhållanden. Därför menar jag att av de tre komponenterna jakt, fiske och renskötsel är det mest troligt att fisket var det som ledde till uppkomsten av skatteländ i det samiska skogslandet.

Det skogssamiska fisket

Med tanke på att det mesta tyder på att fisket har varit en central del av det skogssamiska näringslivet i Sverige i äldre tid vet vi förvånansvärt lite om hur det bedrevs. Det viktigaste skälet till det är nog att renskötseln sedan länge hade tagit över när de svenska etnograferna började sitt dokumentationsarbete i början av 1900-talet. Bland Enaresamer-

na i norra Finland var däremot fisket vid den tiden fortfarande av central betydelse, och den finska litteraturen innehåller också mycket mer information om fisket. Tyvärr är det svårt att veta i vilken utsträckning det som gällde i öster också gällde i väster. Jag ska här försöka sammanfatta vad vi vet om det skogssamiska fisket under 1600- och 1700-talen.

I beskrivningen till Jonas Persson Geddas karta över Ume lappmark från 1671 finns inte bara uppgifter om vilt utan även om fisk. Elva olika fiskarter förekommer i texten. Abborre nämns från samtliga skogssamiska skatteland och gädda från alla land utom ett. Sik nämns från 14 av de 31 skogssamiska landen, och harr från lika många, dock inte samma land. Öring nämns från 13 land och röding från tre, varav två låg i anslutning till fjällområdet medan ett omfattade Rödingträsket i Lycksele kommun. I texten sägs uttryckligen att samerna åt små löjor men däremot inte lake.²² Motviljan mot lake verkar dock inte ha varit generell bland samerna, för Enaresamerna i norra Finland fångade den gärna, bland annat med enekrokar satta på långrev.²³

I beskrivningen till Geddas karta nämns även fiskemetoder. Not och nät var redskap som verkar ha använts av snart sagt alla skogssamiska hushåll.

²² Norstedt 2011, s. 36f.

²³ Toivo Immanuel Itkonen, *Suomen lappalaiset vuoteen 1945. Del 1 1948*, s. 544f.

Bild 3. Fiskegarn hänger på tork vid Lars Matssons gård i Snierra vid sjön Ieggelatj i Arjeplogs kommun 1948. Foto: Asbjørn Nesheim/Norsk folkemuseum /CC BY-SA:

<<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0>>

Lundius skriver också uttryckligen att "alla lappar hava not både fattiga och rika".²⁴ I beskrivningen till Geddas karta finns en ganska utförlig redogörelse för den samiska noten. Den var av en typ som på svenska kallas för *ena*, vilket innebär att den inte hade någon kil. Den drogs heller inte från land, som den svenska landsbygdsbefolkningen vanligen gjorde, utan från två båtar ute på sjön.²⁵ I senare tid har samerna också använt notar med kil.²⁶

²⁴ Lundius 1983 [ca 1674], s. 19.

²⁵ Norstedt 2011, s. 37.

²⁶ Edvin Brännström, Ivan Eriksson & Olavi Korhonen, *Samiskt liv i äldre tid: Edvin Brännströms uppteckningar från Arovidsjaur och Arjeplog*, Uppsala 2017, s. 170.

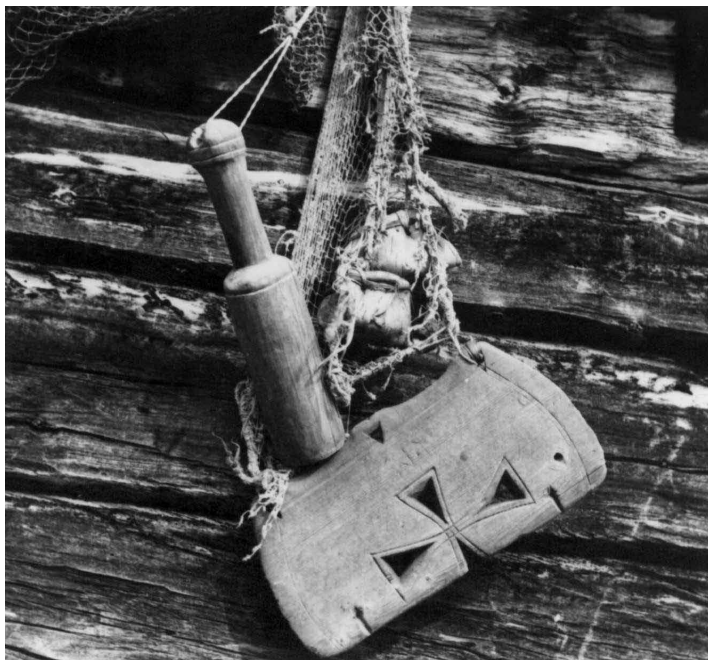

Bild 4. Gammal kilnot, fotograferad 1948 på Lars Matssons gård i Snierra i Arjeplogs kommun. De olika delarna finns beskrivna i Brännström et al. (2017), s. 170f. Det stora dekorerade flötet sitter vid ingången till kilen. Tack vare hålen strömmar vattnet igenom så att flötet står upprätt och syns på långt håll. Det cylindriska flötet sitter i kilens yttersta spets. På bilden syns också sänken av stenar insydda i näver. Foto: Asbjørn Nesheim/Norsk folkemuseum/CC BY-SA: <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0>>

Garnet till såväl nät som notar tillverkades av hampa, som samerna själva spann med slända.²⁷

²⁷ Graan 1983 [1672], s. 54; Sigrid Drake, *Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet: etnografiska studier*, Umeå 1979 [1918], s. 10; Itkonen 1948, s. 342f.

Bild 5. Johan Fredrik Höckerts målning "Det inre av en fiskarstuga i Lappland" från 1857 (egentligen i färg) visar hur en same från Arjeplogsområdet binder nät i sin timmerkåta. Troligen används hampgarn som spunnits på slända av kvinnan. För de samer som bodde kring Arjeplogs stora sjöar spelade fisket en central roll långt fram i tiden. Foto: Nationalmuseum/Public domain.

Hampa är en vara som ofta förekommer i fogdarnas redovisningar över handeln.

En annan metod som nämns i beskrivningen av flera land på Geddas karta är stödjande, det vill säga ljustring i mörker med bloss, främst för att fånga harr och gädda när det började mörkna på hösten. Nätfiske under isen, så kallat rackfiske, nämns inte uttryckligen i beskrivningen men avslöjas av ett par sjönamn på kartan: "Rach Jauri" (Ráhkávrrie öster om Ammarnäs) och "Racho Jauri" (Rakkosjön eller Ráhkurjávrrie norr om Fjosoken).

Fiske med krok nämns inte i beskrivningen till Geddas karta men är känt från skogssamerna på finsk sida. Denna fiskemetod torde ha urgamla traditioner bland samerna, eftersom själva ordet för metkrok, *ågga* eller *vuagga* på ume-samiska, är ett ursprungligt samiskt ord. Den terminologi som rör nät och notar är däremot till stor del inlånad från grannspråken.²⁸

Det säger sig självt att fiske med not och nät är betydligt effektivare än ljustring eller krokfiske. Man kan därför fråga sig om fisket kan ha varit lika betydelsefullt för skogssamerna innan de fick tillgång till hampa som kunde spinnas till fina trådar. Använde de något inhemskt material? Näselfibrer har föreslagits²⁹, men nässlor är faktiskt ganska ovanliga i lappmarkerna, förutom i anslutning till jordbruk. I Karelen har rester av ett 10 000 år gammalt nät hittats, ett nät som efter analyser visat sig vara tillverkat av bast från sälg eller vide (*Salix*).³⁰ Dessa växter är desto vanligare i lappmarkerna men ger inte lika fina trådar som nässla eller hampa. När samerna fick tillgång till hampa upplevdes den nog som överlägsen och tog över helt, vilket säkert är orsaken till att vi inte har några uppgifter om vilka växtfibrer som eventuellt användes tidigare. Kanske var det till och med så att det var hampan som gjorde att sötvattensfisket kunde utvecklas till den viktiga näring som den var på 1600-talet.

²⁸ Asbjørn Nesheim, *Lappisk fiske og fisketerminologi*. 1, Oslo 1947.

²⁹ Drake 1979 [1918], s. 205.

³⁰ Arto Miettinen, Kaarina Sarmaja-Korjonen, Eloni Sonninen, Hogne Jungner, Terttu Lempiäinen, Kirsi Ylikoski, Christian Carpelan & Jari-Pekka Mäkiaho, "The palaeoenvironment of the 'Antrea net find'" i *Iskos*, 2008, 16, s. 71–87.

Bosättningsmönster

Fiske handlar emellertid inte bara om utrustning utan även om att vara på rätt plats vid rätt tidpunkt. Ett optimalt fiske med enkla redskap inriktas med fördel på lektiderna, då fiskarna samlas i stora mängder.³¹ År 1671 skrev Samuel Rheen att "den tiden fisken leker i den eller den sjön eller älven, flyttar lappen med sitt hus och boning, så att somliga lappar flytta av och till in till 20 mil och däröver."³² Olaus Graan baserade delvis sin berättelse på Rheen men formulerade sig något annorlunda, nämligen att "granlapparna [...] ligga vid ymniga fiskesjöar, där de söka sin föda, dock äro ganska få som bliva på en ort, utom de allra fattigaste. Men de andra flytta ifrån den ena fiskesjön till den andra, efter som fiskeleken sig lämpar i den eller den sjön, där de hava sina land och fiskeri".³³ Vid ungefär samma tid uppgav Johannes Tornæus att "Gud haver ock mildeligen ansett lapparna därmed, att när fisken i det ena träsket vänder igen att leka, så begynner han i det andra först uppå, och så bortåt, så att de alltid kunna hava färsk fisk till att äta, och väl hinna föra sin notredskap ifrån det ena träsket till det andra".³⁴

³¹ Filip Hultblad, "Några drag ur skogslapparnas äldre kulturgeografi" i Enequist & Hjulström (red.), *Geografiska studier tillägnade John Frödin den 16 april 1944* Uppsala 1944, s. 105f.

³² Rheen 1983 [1671], s. 14f.

³³ Graan 1983 [1672], s. 35.

³⁴ Johannes Tornæus, "Berättelse om lapmarckerna och deras tillstånd" i Wiklund (red.), *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*, Umeå 1983 [1672], s. 61.

Långt senare beskrevs de årliga rörelsemönstren hos skoltsamerna i Suõ'nn'jel (i äldre litteratur stavat *Suenjel*) i nuvarande Ryssland på ett anmärkningsvärt likartat sätt. Den finländske geografen Karl Nickul dokumenterade rörelsemönstren i detalj under 1938. Om vintern bodde dessa skoltsamer i en gemensam vinterby, men på vårvintern åkte varje hushåll ut till sitt eget familjeland. Där hade man fasta visten vid sina olika fiskesjöar, ibland stora anläggningar med många byggnader, ibland enkla vindskydd. Så flyttade man mellan fiskesjöarna under sommaren beroende på var fisket var givande vid just den tiden. Precis som i skogslandet i 1600-talets Sverige var lektiderna avgörande.³⁵

Eftersom olika arter leker vid olika tid och även samma art kan ha olika lektid i olika vatten går det att hitta goda fiskevatten under en stor del av året. En konsekvens av detta sätt att leva är att alla visten som utnyttjas under dessa delar av året placeras nära sjöar och vattendrag. Faktum är att just detta bosättningsmönster uppträder även på Geddas karta över Ume lappmark. På kartan finns 38 visten markerade, som mest fyra inom ett och samma land. Det är säkerligen inte alla visten som fanns, utan framför allt de visten som noterades under expeditionen, som pågick under tre månader med början någon gång i juni.

³⁵ Karl Nickul, *The Skolt lapp community Suenjelsijd during the year 1938*, Stockholm 1948.

Samtliga dessa visten ligger placerade i närheten av sjöar eller älvar. Även om kartan varken är fullständig eller exakt tyder den ändå på att de svenska skogssamernas bosättningsmönster vid denna tid kan ha varit ungefär detsamma som skoltsamernas ett par hundra år senare.³⁶

Den etnografiska litteraturen om skogssamerna i Sverige ger emellertid en helt annan bild. De första mer omfattande dokumentationsinsatserna utfördes i början av 1900-talet och baserades i stor utsträckning på informanter som kunde berätta om livet under andra halvan av 1800-talet.³⁷ Renskötsel med inriktning på mjölkning var då den viktigaste näringen för de flesta skogssamer. Renarna fick gå fritt under kalvningstiden, men därefter samlades kor och kalvar ihop och fördes mellan olika mjölkningvallar. Vid valarna fanns fasta visten, ofta med timmerkåtor och gården, ibland bara med enklare vindskydd. Man kunde inte stanna mer än omkring en vecka på samma ställe eftersom sjukdomar annars lätt började spridas bland renarna. Arbetet med att mjölka renarna och producera ost var så tidskrävande att det fanns föga tid för fiske under sommaren. Det fanns därför ingen anledning att placera vistena vid fiskevatten, utan andra faktorer fick styra. Bosättningsmönstret

³⁶ Gudrun Norstedt & Lars Östlund, "Fish or Reindeer? The Relation between Subsistence Patterns and Settlement Patterns among the Forest Sami" i *Arctic Anthropology*, 2016, 53 (1), s. 22–36.

³⁷ Karl Bernhard Wiklund, "Från skogslapparnes land" i *STF årskrift*, 1901, s. 49–65; Manker 1968; Johan Gustaf Ullenius, "Något om skogslapparnas bovallar" i *Norrbottnen*, 1937, s. 107–126; Israel Ruong, "Något om den gamla skogsrenskötseln i Arvidsjaurs socken" i Enequist & Hjulström (red.), *Geografiska studier tillägnade John Frödin den 16 april 1944*, Uppsala 1944.

blev därför helt annorlunda än både skoltsamernas i början av 1900-talet och de svenska skogssamernas på 1600-talet.

När förändrades då detta på svensk sida? När blev renskötseln den näring som styrde skogssamernas bosättnings- och rörelsemönster, snarare än fisket? Bertil Marklunds detaljerade studier av de mål som samerna på Vuorbejaurlandet i Malå var inblandade i under perioden 1650–1800 tyder på att processen inleddes i början av 1700-talet och var i stort sett avslutad i slutet av samma århundrade. På 1600-talet rörde tvisterna jakt och fiske. Under 1700-talets första hälft blev tvisterna mer inriktade på renbete, inte minst i förhållande till fjällsamerna, som vintertid ville hålla till på skogssamernas lavhedar. Från 1749 finns en sammanställning som visar att skogssamerna vid denna tid vistades året om på sina enskilda lappskatteland. Under senare delen av 1700-talet visar målen i domböckerna emellertid att det blev allt vanligare att skogssamerna sökte sig öster om lappmarksgränsen för att hitta tillräckligt mycket vinterbete. Bertil Marklund drar slutsatsen att övergången till rennomadism för Vuorbejaursamernas del äger rum under senare delen av 1700-talet.³⁸ Hans studie omfattar ett enda lappskatteland, men slutsatserna är fullt förenliga med de berättande källor som jag refererat till tidigare i artikeln och som rör stora delar av det skogssamiska området, från Åsele till Gällivare. Jag tror därför att man kan räkna med att fisket förblev den dominerande näringsgreningen bland de svenska skogssamerna fram till omkring 1750.

³⁸ Bertil Marklund, *Lappskattelandet Vuorbejaur 1650–1800: en pilotstudie*, Umeå 1999.

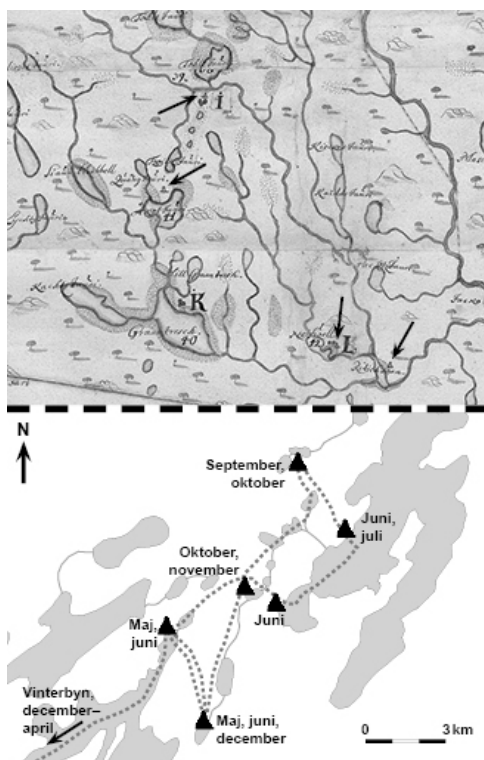

Bild 6. Den övre delen av bilden visar ett utsnitt från Geddas karta över Ume lappmark från 1671. På kartan finns små trianglar som markerar samiska visten (pilar har här lagts till för att tydliggöra dem). I detta land, beläget på Stöttingsfjället, ligger samtliga visten nära vatten. Så är fallet även med övriga visten på kartan. Detta tyder på att bosättningsmönstret liknade det som vi känner från skoltsamiskt område i senare tid och som visas på den nedre delen av bilden. Skoltssamerna i Suõ'n'n'jel tillbringade vintrarna i en gemensam vinterby. Så snart isen började gå upp i sjöutloppen begav man sig ut till vårfiskeplatsen och flyttade sedan från sjö till sjö under sommaren och hösten beroende på fiskarnas lektider. Foto av Geddas karta från Riksarkivet. Den nedre kartan är gjord av Gudrun Norstedt utifrån uppgifter i Nickul (1948).

Förenkling och komplexitet

I denna artikel har jag medvetet överbetonat fisket för att försöka väga upp den bild av renskötelsns dominerande ställning hos skogssamerna som framträder i etnografernas skildringar från det tidiga 1900-talet. Det betyder inte att jag menar att renskötelsen skulle ha varit oväsentlig under 1600- och 1700-talen. Allt vi vet om skogssamerna före 1900 tyder på att alla de tre komponenterna jakt, fiske och renskötsel under överskådlig tid har varit de viktigaste näringsgrenarna (jag bortser här ifrån den vegetabiliska födan, som alltid utgjort ett betydelsefullt inslag men som förmodligen inte styrt rörelse- och bosättningsmönstren i någon större utsträckning). Vad som framför allt har varierat är proportionerna mellan dessa olika näringsgrenar. Eftersom jakt, fiske och renskötsel alltid har praktiserats har det varit förhållandevis odramatiskt att expandera en näring på bekostnad av någon annan.³⁹ Utrustning och kompetens har redan funnits.

Jag tror inte heller att alla skogssamer i första hand var fiskare på 1600-talet medan alla blev renskötare med inriktning på mjölkning under 1700-talet. Säkert fanns stora variationer mellan olika hushåll. Enstaka personer var uppenbarligen redan på 1600-talet storskaliga renskötare – exempelvis Ture Turesson på Staggovarilandet i den skogssamiska Umbyn, som redan 1699 uppgavs äga omkring 100

³⁹ Bertil Marklund, "Några teoretiska aspekter vid studiet av skogssamiska lappskafteland" i Sköld & Lantto (red.), *Den komplexa kontinenten*, Umeå 2000.

renar.⁴⁰ De individuella variationerna kan ha berott på vilka resurser man förfogade över inom sitt lappskatteländ, vad man fått i arv av sina föräldrar i form av både materiella tillgångar och kunskap, eller kanske helt enkelt om personliga intressen.

Ju längre tillbaka i tiden man går, desto mer begränsade blir källorna, och det är därför lätt att dra alltför generaliserande slutsatser. I själva verket har det skogssamiska samhället sannolikt alltid varit komplext, och många olika strategier har existerat sida vid sida.⁴¹ Så sker ju även i dag, då renskötsel kombineras med olika sorters bisysslor. Den stora skillnaden är att skogssamerna i dag inte förfogar över några avgränsade landområden varifrån andra vid behov kan uteslutas. De har inte samma möjligheter att fritt utnyttja resurserna som deras förfäder hade. Den flexibiliteten försvann i och med att den svenska staten formaliserade markägandet genom att ge delar av marken till hemmansägare och behålla resten själv.

⁴⁰ Ossian Egerbladh, *Ruskese: Lyckesele sockens äldsta by*, Umeå 1963, s. 17.

⁴¹ Bertil Marklund, *Det milsvida skogsfolket: skogssamernas samhälle i omvandling 1650–1800*, Umeå 2015.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet, digitala forskarsalen

Landskapshandlingar 1530–1630

Norrlands lappmarker, SE/RA/5121/5121.18/1602:8

Norrlands lappmarker, SE/RA/5121/5121.18/1602:9

Norrlands lappmarker, SE/RA/5121/5121.18/1605:2

Västerbottens läns landskontors arkiv

Jordeböcker, SE/HLA/1030006/G III a/2 (1695)

Webbsidor

Sametinget. Rennäring: statistik över renhjorden:

<<https://www.sametinget.se/statistik/renehjorden>>

Tryckta källor

Brännström, Edvin, Eriksson, Ivan & Korhonen, Olavi, *Samiskt liv i äldre tid: Edvin Brännströms uppteckningar från Arvidsjaur och Arjeplog*, Uppsala 2017.

Drake, Sigrid, *Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet: etnografiska studier*, Umeå 1979 [1918].

Egerbladh, Ossian, *Ruskele: Lycksele sockens äldsta by*, Umeå 1963.

Ehrenmalm, Arwid, *Resa igenom Väster-Norrland til Åsehle lappmark, anställd uti julii månad 1741*, Stockholm 1743.

Ekman, Sven, *Norrlands jakt och fiske*, Umeå 1983 [1910].

Graan, Olaus Stephani, "Relation, eller en fulkomblig beskrifning om lapparnas ursprung" i Wiklund, K. B. (red.), *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*, Umeå 1983 [1672].

- Hultblad, Filip, "Några drag ur skogslapparnas äldre kulturgeografi" i Enequist, G. & Hjulström, F. (red.), *Geografiska studier tillägnade John Frödin den 16 april 1944* Uppsala 1944, s. 102–118.
- Hülphers, Abraham Abrahamsson, *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland: femte samlingen, 3 bandet, Lappmarken*, Stockholm 1922.
- Höström, Pehr, *Beskrifning öfver de til Sveriges krona lydande lapmarker*, Umeå 1980 [1747].
- Itkonen, Toivo Immanuel, *Suomen lappalaiset vuoteen 1945. Del 1* 1948.
- Linné, Carl von, *Iter Lapponicum = Lappländska resan 1732. I. Dagboken*, Umeå 2003.
- Lundius, Nicolaus Andreas, "Descriptio Lapponiae" i Wiklund, K. B. (red.), *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*, Umeå 1983 [ca 1674].
- Manker, Ernst, *Skogslapparna i Sverige: fältanteckningar*, Stockholm 1968.
- Marklund, Bertil, *Lapps kattelandet Vuorbejaur 1650–1800: en pilotstudie*, Umeå 1999.
- Marklund, Bertil, "Några teoretiska aspekter vid studiet av skogssamiska lapps katteland" i Sköld, P. & Lantto, P. (red.), *Den komplexa kontinenten*, Umeå 2000, s. 61–83.
- Marklund, Bertil, *Det milsvida skogsfolket: skogssamernas samhälle i omvandling 1650–1800*, Umeå 2015.
- Miettinen, Arto, Sarmaja-Korjonen, Kaarina, Sonninen, Eloni, Jungner, Hogne, Lempiäinen, Terttu, Ylikoski, Kirsi, Carpelan, Christian & Mäkiäho, Jari-Pekka, "The palaeoenvironment of the 'Antrea net find'" i *Iskos*, 2008, 16, s. 71–87.
- Nesheim, Asbjørn, *Lappisk fiske og fisketerminologi. 1*, Oslo 1947.
- Nickul, Karl, *The Skolt lapp community Suenjelsijd during the year 1938*, Stockholm 1948.
- Norstedt, Gudrun, *Lapps kattelanden på Geddas karta: Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*, Umeå 2011.
- Norstedt, Gudrun & Östlund, Lars, "Fish or Reindeer? The Relation between Subsistence Patterns and Settlement Patterns among the Forest Sami" i *Arctic Anthropol*, 2016, 53 (1), s. 22–36.
- Norstedt, Gudrun, *A land of one's own: Sami resource use in Sweden's boreal landscape under autonomous governance*, Umeå 2018.

- Rheen, Samuel, "En kortt relation om lapparnes lefwerne och sedher, wijdskiepellsser, sampt i många stycken grofwe wildfarellsser" i Wiklund, K. B. (red.), *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*, Umeå 1983 [1671].
- Rudbeck, Olof & Anfält, Tomas, *Iter Lapponicum: skissboken från resan till Lappland 1695. 2 Kommentardel*, Stockholm 1987.
- Ruong, Israel, "Något om den gamla skogsrenkötseln i Arvidsjaurs socken" i Enequist, G. & Hjulström, F. (red.), *Geografiska studier tillägnade John Frödin den 16 april 1944* Uppsala 1944, s. 92–101.
- Stobée, Lorens Kristofer, "Berättelse om lappar och nybyggare" i *Arkiv f. norrl. hemb.forskn.*, 1919 [1746] (1–2), s. 68–80.
- Tornæus, Johannes, "Berättelse om lapmarckerna och deras tillstånd" i Wiklund, K.B. (red.), *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*, Umeå 1983 [1672].
- Ullenius, Johan Gustaf, "Något om skogslapparnas bovallar" i *Norrbottnen*, 1937, s. 107–126.
- Ulvevadet, Birgitte & Klovov, Konstantin, *Family-based reindeer herding and hunting economies, and the status and management of wild reindeer/caribou populations*, Tromsø 2004.
- Wiklund, Karl Bernhard, "Från skogslapparnes land" i *STF årsskrift*, 1901, s. 49–65.
- Öhrling, Samuel, *Arjeplog 1773: historisk-ekonomisk avhandling om Arjeplogs församling i Lappland*, Arjeplog 1970 [1773].

TOMMY KUUSELA

Vittra i Lappland

En sägensamling av Nils Eriksson

Folkskolläraren Nils Erikssons (1901–1980) insamling av berättelser från Vilhelmina är imponerande.¹ I den föreställningsvärld som skildras ingår tron på att det finns övernaturliga väsen som griper in i människornas liv och som visar sig vid olika tillfällen eller av olika orsaker. En grupp av väsen som det berättas mycket om är *vittra*. I den här artikeln studeras några sägentyper om vittra med utgångspunkt i en samling sägner upptecknade av Eriksson.

Samlingen "Vittra i Lappland"

Vid Institutet för språk och folkminnen (ISOF) finns en kassett (ULMA 30664) med texter av Nils Eriksson som varken publicerats eller utnyttjat nämnvärt i forskningen. Den bär titeln "Vittra i Lappland" och sammanställdes sannolikt i

¹ En god översikt över Nils Erikssons liv och gärning ges i Rolf Kjellström, "Nybyggarpojken som blev hedersdoktor" i *Västerbotten* 2001, s. 2–39.

syftet att publiceras i bokform.² Samlingen är ämnet för denna artikel. Större delen av det material som ingår i kapseln har Eriksson samlats av informanter som bodde i eller nära Vilhelmina. Kapseln lämnades till arkivet i Uppsala 10 juni 1977, och totalt rör det sig om 321 handskrivna sidor i kvartoformat i bläck samt sex sidors förteckning av samlingens 154 vitterberättelser.

Eriksson inleder samlingen så här (ULMA 30664, s. 1):

Vad jag i det följande berättar om vittra är sådant, som jag upptecknat från 1920-talet fram till 1952, då jag flyttade från Vilhelmina. Sagor och sägner om vittra var mycket utbrett och många av mina sagesmän ansåg sig ha träffat vittra. Många var också säkra på att vittra verkligen fanns.

Dessvärre saknas en förteckning över meddelare, ty inga namn finns utskrivna, vilket annars är brukligt i arkivmaterialet, inklusive sådant som Eriksson lämnat till arkivet. Vi får därför inte veta vilka som berättat, även om det stundtals är möjligt att spåra upp dem i de runt 11 600 sidor handskrivna sidor av uppteckningar som Eriksson lämnat till arkivet mellan 1929 och 1980. Sammantaget har Eriksson använt sig av över 300 meddelare.³ Genomgående när en plats kan lokaliseras, där ortnamn nämns, tycks det röra sig

² För närvarande arbetar jag med att redigera och kommentera samtliga sägner ur Nils Erikssons kapsel med ambitionen om att den ska publiceras i bokform.

³ Utöver det har Eriksson även lämnat 1 000 teckningar, ca 1 800 fotografier och 100 kartor till arkivet, se Rune Västerlund, "Nils Eriksson och ULMA i Uppsala" i *Västerbotten* 2001, s. 48f.

om trakterna kring Fatmomakke och andra platser i Vilhelmina socken.

Eriksson skriver mot slutet av samlingen: "I det följande är några sägner om samernas saivo nedtecknade" (ULMA 30664, s. 299). De sista trettio sidorna ägnas åt samiska traditioner och åt nybyggares berättelser om samiska väsen. Bland dem beskrivs väsen som påminner om nybyggarnas föreställningar om vittra. Erikssons uppteckningar är till sin form kongeniala; språket är till stor del normaliserat, vilket gör att de i stort sett saknar dialektala drag. Han tycks ha tillrättalagt en del av de berättelser som han nedtecknat, där stildrag som vi annars kan förvänta oss finna i muntliga berättarsituationer tagits bort.

Ett sätt att analysera Nils Erikssons samling om vittra är att avgöra vilka sägentyper och sägenmotiv som kan utläsas ur materialet. Bengt af Klintbergs katalog över svenska sägentyper fungerar som en god utgångspunkt, där sägentyper om vittra (och underjordiska) samlats under signum K181–K260. Fördelen med sägentyper är att det går att avgöra om en aktuell sägen är känd från andra delar av landet, om det är en vandrings sägen som finns spridd över andra delar av världen, eller om det rör sig om en omtolkning och lokal variant av en sägentyp.

Tidigare studier av vittra

Det finns få studier om vittra, anmärkningsvärt med tanke på den rikliga mängden berättelser som bevarats. Ett viktigt undantag är Tone Dahlstedts uppsats "Tro och föreställningar om vittra i övre Norrland" som länge varit en flitigt

nyttjad studie. Den finns i en skrift som 1976 utgavs av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå – tillsammans med en uppsats av Gunnel Westerström om ortnamn på troll- och vit(t)er i övre Norrland – och utgavs sedan igen 1983.

Det finns också samlingar av vittersägnar med kommentarer av författarna, exempelvis *Vittra vid Manjaur. Berättelser ur folklig övertro i Västerbotten* av Hilding Eklund (1984) och *Vittran i fåbodland* av Daga Nyberg (1990), som berör Jämtland och Härjedalen. Från Västernorrland finns dels *Vittra* av Edgar Nilsson (1979), dels *Den förälskade vitterkarlen och andra ångermanländska berättelser om vittra* av Bo R. Holmberg (1999). En samling som bygger på material från olika arkiv och äldre studier är Jan Sterners *Sagor, sägner och skrock från Gästrikland* (2003).

Från senare tid har en viktig samling av uppteckningar från hela Norrland getts ut där det ingår sägner om vittra, nämligen Ella Odstedt, *Norrländsk folktradition* med kommentar av Bengt af Klintberg (2004). En fin översikt över folkliga föreställningar med många samlade berättelser är sjätte delen av Rolf Kjellströms *Nybyggjarliv i Vilhelmina* (2016), där vittra beskrivs vid sidan av andra väsen. Antalet exempel är talande: vittra ges ett större utrymme än andra väsen, med dryga tjugo sidor mot runt 1 till 6 sidor vardera för övriga väsen (Kjellström 2016:47–67). Samiska traditioner om *sájva* har ämnet undersökts av Louise Bäckman i *Sájva. Föreställningar om hjälp- och skyddsväsen i heliga fjäll bland samerna* (1975). Det finns dessutom artiklar om vittra i hembygds litteratur från Norrland eller i olika tidskrifter.

Vad är vittra?

Benämningen på väsen som tänktes bo under jorden varierar i olika delar av landet. Av dessa är *vittra*, *vitra*, *viterra* typiska för Norrland, alltså med former i pluralform, och när det talas om en individ av vitterfolket används orden *vittergumma* eller *vittergubbe*. Ordet *vittra* motsvarar *vättar* och det fornvästnordiska *vættir*. Rimligen bör det förstås som en övergripande benämning för det övernaturliga, likt benämningar som *skrömt* eller *oknytt*. Vittra har många likheter med väsen i samisk folktro, där de bl.a. kallas *ganij*, *saajve*, *uldaát* eller *kadinah*. På finska och meänkieli talas om *maahianen* eller *manalainen* för samma typ av väsen (Dahlstedt 1983:8–17).

Benämningen *vittra* motsvarar ett kollektiv av underjordiska väsen i norrländsk folktro som hör till den andra, övernaturliga eller supranormala världen; en värld människans sinnen inte tänktes vara kapabel att uppfatta. Men vittra lever även i människans värld – nära gårdar, på hustomten, i skog och mark, under jordfast stenar, bland berg, på fäbodvallen, i eller under gamla träd och högar. Deras boningar är osynliga för människan, men blir synliga vid speciella tillfällen.

Precis som många av folktrons väsen kunde vittra förändra sitt utseende med hjälp av synvillor och trolldom. De beskrivs till formen som vanliga människor, både till längd och utseende. De är vackra och fula, eller utmärker sig inte alls, precis som människan. Många uppteckningar beskriver vittra som småväxta. Då kunde det heta att man sett "en liten gumma", "en liten gubbe" eller liknande. Deras klädsel varierar i lika hög grad som människans, och ibland är

de rödklädda, ibland vitklädda, ibland grå eller färglösa. Ofta har de dock färgstarka kläder (eller en färgstark topp-luva). Rött tycks ha varit den vanligaste färgen i Lappland och Västerbotten, skiftade beroende på ort och berättare. Vitterkvinnor föreställs ofta med långt vackert hår som i många fall var utsläppt, även färgen kunde vara guldglitterande, röd, vit eller kolsvart. Vittergubbarna utmärker sig inte lika mycket. Deras kläder var mer vardagliga och mindre uppseendeväckande än vitterkvinnornas (jfr Dahlstedt 1983:20–24).

För det mesta sägs vittra vara osynliga. En spridd föreställning är att grodor tänktes ha ett samband med de underjordiska varför man behandlade grodor och paddor försiktigt eller tilltalade dem med respekt.⁴ Vittra sades leva i familjer med barn, husfolk och boskap. De arbetade med jordbruk och firade bröllop, arrangerade fester och firade högtidsstunder (Campbell & Nyman (red.) 1976:62). Vittra kunde närma sig människan för att låna föremål som husgeråd och arbetsredskap. I Erikssons samling finner vi många exempel på hur vittra kan liknas vid människan, ja att de till och med kunde betraktas som en spegelbild av människan. Det finns berättelser om hur vittra tvättar kläder, vallar djur, föder barn, städar, äter från bord och sitter på stolar eller ligger i sängar i sina hem, använder redskap (t.ex. spikar i väggen, äter med sked och kniv), dansar och festar, eller syr kläder och dräkter. Många uppteckningar

⁴ En del ansåg att de var kapabla till att förvandla sig till grodor, myror eller randiga maskar/larver. Det gällde att se upp och vara aktsam eftersom det inte alltid gick att veta vad eller vem man annars trampade på.

beskriver vittra som sociala varelser som söker upp människan för olika ändamål, från att ställa till med busstreck till att hjälpa eller bara samtala. Det berättas hur de skrattar eller inte tål okvädesord. I vissa fall berättas om sexuella relationer eller giftermål mellan en människa och en vitterkarl eller en vitterkvinna. Vittra tänktes vara som människor, men ändå inte.

Vitterbarn och bortbytingar

Ett motiv som är känt över stora delar av världen beskriver hur en människa, oftast en kvinna, besöker de underjordiskas värld för att bistå en havande kvinna. Den återfinns över hela Europa bland folk som talar germanska eller keltiska språk, samt inom slaviska och finsk-ugriska språkområden. Varianter finns även i andra delar av världen som Indien eller Japan (Campbell & Nyman 1976:58). Hur sägnen utformats skiljer sig åt beroende på ort och påverkas av lokala traditioner. I en del mer utförliga uppteckningar har den en konstfull uppbyggnad och till och med liknas vid folksagans komposition.⁵ Oftast är det en kvinna som age-

⁵ Grundmotivet ingår i Stith Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends*, I–VI 1932–1936. I katalogen har motivet signum F 372.1: Fairies take human midwife to attend fairy woman; i Waldemar Liungmans samling av svenska sägner (1957–1969) ges den nummer 804: Förlossningshjälpen och i Bengt af Klintbergs *The Types of the Swedish Folk Legend*, Helsingfors 2010, har den signum K 191: Midwife to fairy woman.

rar förlossningshjälp men i enstaka fall är det en man. I en medeltida version av denna sägen är det en man som bistår den underjordiska. Berättelsen finns i en isländsk fornaldarsaga, *Göngu Hrólf's saga*, där sagans protagonist, Gänge-Rolf, hjälper en alfkvinna att föda inne i en gravhög. Som belöning får han en magisk ring som gör att han aldrig går vilse (Jónsson 1950:200).

Trots att grundmotivet är vanligt och sägentypen är spridd över stora delar av Sverige, är det bara en av de 154 vitterhistorierna i Erikssons samling som hör till sägentypen. I dess grundform kan sägentypen förklaras på följande vis: En kvinna får frågan om hon kan hjälpa till med att förlösa ett barn av en främling. Hon följer främlingen genom en dörr på gården som annars är osynlig som leder till ett underjordiskt hem. Där ligger en havande kvinna som precis ska föda. När kvinnan förlöst barnet ber en man att hon ska stryka en salva på barnets ögon. Hon gör det men råkar få salva i sina egna ögon. Innan hon går får hon till synes värdelösa föremål, träflisor eller löv. När hon kommer upp från det underjordiska rummet förvandlas det hon fått till silverskedar. Efter den stunden kan hon se de underjordiska. Denna sägentyp är känd från hela Norrland, svenskbygderna i Finland, Södermanland, Gotland, Västergötland, Östergötland, Värmland, Västmanland och Dalarna.⁶

⁶ Bengt af Klintberg, *The Types of the Swedish Folk Legend*, Helsingfors 2010, K191C: Eye ointment makes midwife second-sighted. Flera varianter slutar tragiskt med att kvinnan som blivit synsk på grund av att hon fått salva i ett eller båda av sina ögon ser vid ett tillfälle hur en av de underjordiska, som är osynlig för människorna, stjal något. Den underjordiska frågar henne med vilket öga hon ser det som ska

I den av Eriksson nedtecknade sägnen finns en del av intresse. Där är det inte det förlösta barnets ögon som ska smörjas, i stället är det kvinnan som förlöst barnet som ombeds att inte tvätta ögonen eftersom hon då blir synsk. Belöningen gavs aldrig hos de underjordiska, utan låg och väntade på henne när hon väl kommer hem igen. Dessutom avslutas sägnen med en detalj som sannolikt är avsedd att öka dess trovärdighet – de omtalade silverskedarna har funnits i en namngiven och i bygden känd prästs ägo. Det senare är ett typiskt drag i sägenberättandet.

Att vittra liksom människan lever i kollektiv och bildar familj är ett vanligt tema. Många sägner i Erikssons samling berättar om vitterbarn. Flera uppteckningar tar upp bortbytingar och berättar om hur vittra rövar och byter ut människobarn, ett sägenmotiv som i andra delar av landet ofta förknippas med troll.⁷ Föreställningen om bortbytingar finns över stora delar av Europa och sporadiskt i andra delar av världen som norra och västra Ryssland, östra, västra och norra Afrika, Australien samt så långt bort som i Kina och Japan (Piaschewski 1935:171–174). Själva grundmotivet ingår i *Motif-Index of Folk-Literature* med signum F 321.1 "Changeling", en underkategori till F 321 "Fairy steals child from cradle" (Thompson 1934:44; om bortbytingar s. 44–46). Den internationella vandringsägnen om bortbytingen har signum ML 5085 i *The Migratory Legends* (Christiansen 1958). I Sverige har sägner om bortbytingar

vara osynligt. Hon svarar och blir blind på det ögat (eller i bägge ögonen).

⁷ af Klintberg 2010, K 141–K170, särskilt K 141–K143. Hos Liungman har bortbytingar samlats som nummer 811–814.

berättats sedan åtminstone medeltiden. Waldemar Liungman menar att föreställningen om bortbytingar har nått Norden i två traditionsvägar, en äldre där älvor var det bortbytande väsendet och en yngre där de underjordiska tillskrevs en sådan roll. Han menar att den yngre versionen är belagd i den västnordiska *Didrikssagan* från 1250 (Liungman 1961:85). Vi kan inte komma åt den äldsta varianten av den här sägentypen. Att rekonstruera dess äldsta form, utveckling eller spridningsmönster är spekulativt, i stället får vi utgå från att den är känd åtminstone sedan medeltiden.

Sägner om bortbytingar anpassas efter lokala förhållanden. Grundmotivet är att ett eller flera övernaturliga väsen stulit människobarnet och bytt mot ett av sina (Piaschewski 1935; Tillhagen 1983:220–227; Mac Philib 1991:121–131). Hur ska vi förstå berättelserna om bortbytingar? Sägner speglar den ängslan som föräldrar har över nyfödda och odöpta barn. Sådana barn som inte utvecklas som andra barn, alltså barn som var förkrympta, förståndshandikappade, som inte ansågs friska eller välskapta, förklaras med hjälp av tron på bortbytingar. De avhumaniseras och blir till något annat.

Eftersom det inte fanns den kunskap som finns i dag om orsaken till olika typer av födelseskador, genetiska störningar, sjukdomar eller andra former av funktionsnedsättningar, var bortbytingstron en förklaringsmodell. Barnet tänktes vara som mest ömtåligt och riskerade att bli bortfört eller angripet av övernaturliga makter (eller trolldom) innan det blivit döpt och upptagen i den kristna gemenskapen. I sin doktorsavhandling skriver F. Burjam (1917:4):

Tiden för barnets ömtålighet är i regel inskränkt till dagarna före dopet. Detta, som av folket anses vara det kraftigaste skyddsmedlet, bildar den stora vändpunkten i barnets liv. Dopet intager därför en särställning bland de profylaktiska medlen, i det att alla de andra skyddsmedlens användning är mer eller mindre beroende av dopet.

Under alla omständigheter har bortbytingstron varit en realitet och i värsta fall lett till att föräldrar avlivat barn i tron att de inte varit deras egna.

Totalt finns sex sägner om bortbytingar i Erikssons samling. De beskriver hur vittra stjäla och ersätter ett människobarn med ett eget; bortbytingar kan benämnas *viterbytingar*, *utbytingar*, *bytingabarn* eller liknande (Dahlstedt 1983:39). I samlingen är två bortbytingar dvärgar. Föreställningen om vittra som potentiella barnarövare var fullt levande i Vilhelminabygden. I berättelserna har vittra ibland likställts med samer, dvs. med en annan grupp än den som berättelserna var avsedd för. Ett par meddelare beskriver hur vittra uppträder som samer, i en annan uppteckning är det en trolldomskunnig romsk kvinna som mot betalning kan tvinga vittra att återlämna det bortrövade barnet. Berättelserna förmedlar stundtals en misstänksamhet mot andra grupper än den egna, en misstro som också kunde riktas mot illa ansedda yrkeskategorier (t.ex. rackare och bödlar) eller mot personer med dåligt rykte eller som helt enkelt kom utifrån bygden, dvs. främlingar.

Vittra beskrivs inte alltid som illvilliga, normalt sägs de leva för sig själva, likgiltiga inför människan. Bemöttes de med respekt fanns ingen anledning till oro. Men i sägner

om bortbytingar förmedlas en annan bild – där söker vittra människan i syftet att stjäla hennes odöpta barn. En tanke är att det i den här typen av sägner ges utrymme till att reflektera över och förklara vad som hänt med de barn som på olika sätt avvek från andra barn. Det förklarade varför barnets lyte förändras plötsligt. Men berättelserna bör ha anpassats och förmedlats från mun till mun och hade, samtidigt som de förmedlade något allvarsamt, en kärna av underhållningsvärde för dess berättare och åhörare. Med tiden kunde en berättelse – oavsett om den byggde på en verklig händelse eller inte – utbroderas av duktiga berättare. Med olika stilistiska knep gjordes dramatiska tillägg, berättelsen kunde prydas med litterära tillägg eller göras lik andra i bygden kända sägner.

Ladugården över vittras matbord

En sägentyp berättar om hur vittra söker upp en bonde för att klaga på att gårdens fähus står placerat på ett sätt som gör att djuren orenar vittras säng eller matbord. Här tycks underhållningsvärdet stå i centrum. Sägentypen kunde också inrymma, menar jag, en förklaring till hur placeringen av en ladugård kunde inverka på gårdens djur och förklara varför en viss gård kunde vara mer olycksdrabbad än en annan. Sägentypen är en av de vanligaste om vittra i Norrland.⁸ I Erikssons samling förekommer den i tre varian-

⁸ af Klintberg 2010, K194: Removing the stable. Där framgår det att sägentypen är känd i hela landet samt i de svensktalande bygderna i Finland. Söder om Norrland har sägentypen förknippats med gårds-

ter. Med stor sannolikhet har den här typen av sägner utvecklats ur förhållningssättet att området där de underjordiska bodde eller vistades inte fick orenas. Den som inte hörsammade blev måltavla för hämnd. En medeltida variant som berättar om hur de underjordiskas plats inte fick ofredas beskrivs i islänningasagan *Eyrbyggja saga* (kap. 4):

Det var också en så helig plats att han inte ville låta smutsa ner området på något sätt. Där skulle stridandes blod inte spillas och ingen avföring lämnas. För det ändamålet använde man ett skär som kallades Dritsker (övers. Mikael Males; *Islänningasagorna* 5, 2014:126)

I översättningen har en detalj förlorats. Formuleringen *álfrék ganga* (se *Eyrbyggja saga* 1935:10) översätts med att 'lämna avföring'. Men i uttrycket ingår *álfar*, en kategori underjordiska väsen, vars plats inte fick vanhelgas. Det var tabu att vanära deras väg. De bör tolkas som *landvættir* 'landvättar', underjordiska väsen som bebor naturen och gör den fruktbar (se Wanner 2009:216). Jag menar att vi här har en tidig parallell till att inte orena vittras mark som är ett vanligt drag i yngre skandinavisk folktro. I Erikssons samling och från flera håll i landet finns uppgiften om att man borde ropa en varning eller spotta innan man kastade ut hett vatten eller urinerade utomhus. Den som inte följde dessa regler kunde, tänkte man sig, drabbas av de underjordiskas vrede. I regel bestod hämnden i att förövaren drabbades av

tomten, vättar eller andra väsen som lever i eller nära gården. Närbesläktade sägenmotiv är K183: House built on fairy road (vitterväg) och K195: Removing the water barrel.

svårläkta utslag eller sjukdom. Det finns många föreställningar om att man inte fick bebygga eller ofreda den väg där vittra gick, *vitterstråk*, *vittervägar* eller dylikt.⁹

Vittras boskap och stål

I Erikssons samling finns det fler än tjugo sägner som beskriver vittra som boskapsägare, där människan möter eller erfar vittras kreatur. Kreaturen var livsviktiga och mycket kunde gå fel när djuren släpptes ut på bete. Att förlora ett eller flera av sina djur kunde få ödesdigra konsekvenser för en familj. Sägner tjänar som förklaringsmodeller för att förstå en nyckfull verklighet. Dessutom kanske det kan tilläggas att kreaturen ofta hade namn och för många nästan var familjemedlemmar, inte själlösa mjölk- och köttprodukter.

I Erikssons samling beskrivs flera möten med vittras djur – kor, får, hästar, hundar och i en del fall, renar. I ett fall berättas om en vitterbjörn:

En gång såg mamma en stor vit björn, som klättrade i Kittelfjället. Hon var alldeles inpå honom, så hon såg den väl. Den var helt och hållet vit. Hon trodde, att det var en vitterbjörn (ULMA 30664, s. 294).

Här är det den ovanliga färgen som associeras med vittra.

⁹ Hur olyckligt det tänks vara att bygga på en sådan väg förekommer även i modern tid, t.ex. från Skarvberget i Gästrikland där trafikolyckor skylls på vittra (se Kuusela, under utgivning).

Ett vanligt inslag är att någon tycker sig höra koskällor. Antingen syns inga kor alls eller visar sig från ingenstans ovanligt stora och vackra kor. I ett exempel i Erikssons samling sägs det att vitterkor hade mjölkstävorna på hornen. Ibland har de i stället silverknoppar på hornen. Ofta sägs vitterkor likna fjällkorna. Färgen skiftar, beroende på berättare, men vanligen sades kreaturen vara kritvita, ibland röda, eller någon annan färg. Där vitterkorna har gått, sägs det i en del fall, lämnas inga spår, vilket framhäver den övernaturliga dimensionen.

Det finns förklaringar till kreatur som inte återvände som de skulle om kvällarna – de kunde vara *vittertagna*, kvarhållna av vittra. När djuren gick vilse och efter en tid återvände användes föreställningar om vittra som förklaring, oavsett om djuren återvände utmärglade och misskötta, eller oskadade och välmående. Överlag fanns det många magiska metoder och riter för att kreaturen inte skulle bli vittertagna eller för att hjälpa dem att återvända om kvällarna. Det fanns även magiska ramsor som lästes för att skydda djuren från vittra, trolldom och rovdjur. En vida spridd metod var att borra ned stål i tröskeln som sedan korna skulle kliva över när de släpptes ut på bete (Dahlstedt 1983:43).

Föreställningen om att vittra kunde röva, skada eller på andra sätt göra korna obrukbara, uttrycker rädslan hos småbrukare att förlora en viktig inkomst. Mjolkprodukter var en dyrbarhet och en av få produkter som kunde säljas för pengar. Traditioner om vittra och kreaturen speglar detta, att djuren var värdefulla men ömtåliga. Kreaturen kunde drabbas av många olyckor eller uppträda på sätt som avvek från det förväntade mönstret. Traditioner om vittra

var ett utifrån rådande världsbild rationellt sätt att förstå, förklara eller förebygga detta. Även i motivet med bonden som får makten över en vitterko som mjölkade bättre än andra kor, finns en önskan om ett liv där mjölk och rikedomar inte var ett bekymmer och drömmen om att de fanns i överflöd. Men i en del sägner finns också moraliska pek-pinnar. Vittra krävde ofta en kalv i utbyte. Den som var girig och inte följer vittras riktlinjer, förlorar sina fördelar, vilket kan sluta i elände eller till och med död för djuret och/eller människan.

I ett par uppteckningar har en kvinna av misstag kastat något av stål över vittras ko och därmed fått makt över den.¹⁰ Vittra visar sig för kvinnan och berättar att hon får behålla kon men att när kon kalvat vill vittra ha kalven och att den måste kastas ut genom dynggluggen. Kvinnan gör som hon blivit instruerad och kalven försvinner. Denna sägentyp är känd över hela Norrland och från svenskbygderna i Finland (af Klintberg 2010, K251: Throwing out the calf through the dung-hole). Ett annat motiv som Eriksson upptecknat i flera versioner är den om att den människa som genom att frivilligt eller ofrivilligt kasta stål över vitterkon möter vittra som säger att kon kan behållas men att den inte får mjölkas på mer än en bytta varje dag. Kon ger rik avkastning men en dag vill människan se hur mycket mjölk som finns i kon och trotsar regeln och fortsätter att mjölka. Resultatet blir att kon kort snart faller ned död. Sä-

¹⁰ af Klintberg 2010 räknar upp sägentyper där en människa frivilligt eller ofrivilligt kastar något av stål eller en psalmbok över vittras kreatur och får därmed makt över den: K241: Steel thrown over fairy cow; K242: Hymnbook thrown over fairy cow; K243: Unintentional possession of fairy cow. Vittra tålde varken stål eller Guds ord.

gentypen har stor spridning över hela Norrland och är känd från svenskbygderna i Finland samt från Dalarna och Värmland (af Klintberg 2010, K246: Only one cask full).

Vittra buförde (alltså flyttade) kreatur, ofta tänktes det ske på hösten då människan tagit hem sina kreatur till gårdarna. I en del fall som beskrivs av Eriksson var det koskällornas ovanliga klang som gjorde att den som hörde förstod att det var vitterkor. Denna detalj associerar en meddelare i Erikssons samling med samer. Först senare inser personen att det inte var några samer, utan vittra som buförde sina djur. Det är intressant att vittra i ett par fall sägs vara klädda i kolt, vilket tycks vittna om en misstänksamhet gentemot den andra gruppen. Samer och vittra betraktas i ett par uppteckningar som mystiska och annorlunda, för ett par meddelare blir de nästan identiska.

Avslutning

De sägentyper som här beskrivits ur Erikssons samling är bara en liten del av vad som ingår i samlingen. De sägentyper och motiv som valt ut har till stor del en negativ karaktär, där vittra och människan råkat i konflikt med varandra. Här framgår sensmoralen att även för den som inte vill ha något samröre med naturväsen lönar det sig ändå att iaktta försiktighet och visa respekt. Framför allt i förbyggande syfte. Även för den som inte tror på vittra finns ändå en risk att möter vittra, vilket ett par uppteckningar faktiskt beskriver.

I traditionsuppteckningar av det slag som Eriksson samlat beskrivs upplevelser och förklaringsmodeller, där per-

soner menar sig ha sett vittra, varit med om märkliga ting som gjort att detta i sin tur associerats till vittertraditioner. Andra har varit skeptiska. Enligt folkloristen Lauri Honko (1973:12–82) uppstår tro för en individ inte primärt vid själva upplevelsen, utan vid tolkningen av den. I tolkningen förs det upplevda till och ställs i relation till, samt prövas mot ett äldre, vidare spritt och mer förankrat traditionsstoff. Det är då den utvärderas och filtreras mot lokalsamhällets, grupptraditionens övriga berättelsetraditioner och trosföreställningar. Nya företeelser och motiv kan såklart också förankras i grupptraditionens kollektiva folktroföreställningar, men det sker först efter att de prövats och upptagits som en logisk eller i sammanhanget rationell del av de förklaringsmodeller och ramar som finns för att tolka omvärlden och dess övernaturliga dimensioner.

Av Nils Erikssons uppteckningar framgår det att människan levde en livsstil där gränserna mellan det naturliga och det övernaturliga var flytande. Daga Nyberg beskriver vittra som "de osynligas konkretisering" och menar att en funktion hos vittra var att det gick att skylla det oförklarliga på dem, på gott och på ont (Nyberg 1990:15). Det är en god förklaring, men jag vill tillföra att vittra även erbjöd en förklaringsmodell för sådant som *var* förklarligt, eftersom det genom att visa hänsyn eller skydda sig inte gick fel. Att något gick bra kunde förklaras av att någon hade en god relation till vittra. Vitterkon mjölkade rikligt, den som hade en sådan hade god mjölklycka. Dessa förklaringsmodeller är lika rationella som de vilka naturvetenskapen erbjuder i dag, åtminstone utifrån rådande världsbild som befästs av släktleds erfarenheter av och förklaringar till tillvarons beskaffenhet.

Jag har mött personer som uppriktigt berättat om sina möten med och personliga upplevelser av vittra; där de beskrivs som en naturlig del av världen, naturen och dess mysterier. Det som skildrats ovan berör förvisso en förfluten tid, även om den tiden stundtals ligger förhållandevis nära, men det betyder inte att vittra är bortglömd, varken för den kulturhistoriskt intresserade, i populärkulturen, eller för den där naturen anses besjälad av olika väsen och andemakter.¹¹

I begreppet *folkstro* ingår *tro* som en komponent. Ett sätt att definiera trosföreställningar är som en integrerad del av och en kollektiv tankemodell i det samhälle där de existerar. Att folktron betraktas som vidskepelse, inte minst av kyrkan, betyder inte att den inte erbjuder tolkningar av tillvaron och skapar ordning, eller förklarar orsaker till centrala begrepp som lycka och olycka och presenterar en begriplig och logiskt grundad världsbild. I dag dominerar (natur-)vetenskapliga förklaringsmodeller. Dessa tolkningar beskriver tillvaron, världen och naturen mekaniskt. Berättelser om vittra utgör en god motvikt som understryker naturens mysterier och erbjuder ett svar till det oförklarliga.

¹¹ Astrid Lindgrens vildvittror har inget med folktrons vittra att göra. Hennes fantasivarelser är dels inspirerade av den grekiska mytologins harpyor, dels av benämningen *vittra*.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Institutet för språk och folkminnen (ISOF). Dialekt och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA)

ULMA 30664

Tryckta källor

Burjam, F., *Den skandinaviska folktron om barnet under dess ömtålighets tillstånd i synnerhet före dopet*, Helsingfors 1917.

Bäckman, Louise, *Såjva: föreställningar om hjälp- och skyddsväsen i heliga fjäll bland samerna*, Stockholm 1975.

Campbell, Åke & Åsa Nyman (red.), *Atlas över svensk folkkultur. 2. Sägen, tro och högtidssed*, Uppsala 1976.

Christiansen, Reidar Th., *The Migratory Legends. A Proposed List of Types with a Systematic Catalogue of the Norwegian Variants*, Helsingfors 1958.

Dahlstedt, Tone, "Tro och föreställningar kring vitra i övre Norrland" i Åke Hansson (red.), *Vitra och bäran. Två studier i norrländsk folktro*, Umeå 1983, s. 3–77.

Eklund, Hilding, *Vittra vid Manjaur*, Stockholm 1984.

Eskeröd, Albert, *Årets äring. Etnologiska studier i skördens och julens tro och sed*, Stockholm 1947.

"Eyrbyggja saga", i Einar Ól. Sveinsson & Matthías Þórðarson (red.), *Eyrbyggja saga: Brands þáttur orva. Eiríks saga rauða. Grænlandinga saga. Grænlandinga þáttur*, Íslensk fornrit 4, Reykjavík 1935, s. 1–184.

"Eyrbyggjarnas saga", i Kristinn Jóhannesson, Gunnar D. Hansson, Karl G. Johansson (red.), *Islänningasagorna 5*, Reykjavík 2014, s. 123–213.

Guðni Jónsson (red.), *Fornaldar sögur Norðurlanda 3*, Reykjavík 1950.
Holmberg, Bo R., *Den förälskade vitterkarlen och andra ångermanländska berättelser om vittra*, Stockholm 1999.

- Honko, Lauri, "Metodiska och terminologiska betraktelser", övers. Richard Matz, i Bengt af Klintberg (red.), *Tro, sanning, sägen. Tre bidrag till en folkloristisk metodik*. Stockholm 1973, s. 12–82.
- Kjellström, Rolf, "Nybyggarpojken som blev hedersdoktor" i *Västerbotten* 2001, s. 2–39.
- Kjellström, Rolf, *Nybyggarliv i Vilhelmina. 6: Från nybyggarnas tanke värld*, Uppsala 2016.
- af Klintberg, Bengt, *The Types of the Swedish Folk Legend*, Helsingfors 2010.
- Kuusela, Tommy, "Swedish Fairy Belief: Traffic Accidents, Folklore and the Cold Light of Reason", i Jibu Mathew George (red.), *De Natura Fidei: Rethinking Religion Across Disciplinary Boundaries*, Palgrave Macmillan (under utgivning).
- Liungman, Waldemar, *Sveriges sägner i ord och bild. 5 Innehåller sägner och uppgifter om de små underjordiska*, Stockholm 1961.
- Mac Philib, Séamas, "The Changeling (ML 5058) Irish Versions of a Migratory Legend in Their International Context" i *Béaloides* 59, 1991, s. 121–131.
- Nilsson, Edgar, *Vittra*, Bjästa 1979.
- Nyberg, Daga, *Vittran i fåbodland*, Stockholm 1990.
- Odstedt, Ella, *Norrländsk folktradition*. I urval med kommentar av Bengt af Klintberg, Uppsala 2004.
- Piaschewski, Gisela, *Der Wechselbalg: Ein Beitrag zum Aberglauben der nordeuropäischen Völker*, Breslau 1935.
- Sterner, Jan, *Sagor, sägner och skrock från Gästrikland*, Hedesunda 2003.
- Thompson, Stith, *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends*, I–VI, Helsingfors 1932–1936.
- Tillhagen, Carl-Herman, *Barnet i folktron. Tillblivelse, födelse och fostran*, Stockholm 1983.
- Västerlund, Rune. "Nils Eriksson och ULMA i Uppsala" i *Västerbotten* 2001, s. 42–52.
- Wanner, Kevin J. "Purity and Danger in Earliest Iceland: Excrement, Blood, Sacred Space, and Society in 'Eyrbyggja saga'" i *Viking and Medieval Scandinavia* 5, Turnhout 2009, s. 213–250.

MARIANNE LILIEQUIST

Fattigfolkets barn

Berättelser från Vilhelminas och Frostvikens socknar 1850–1920

Att lära barnen visa vördnad inför överheten var en viktig målsättning i nybyggarsamhällets barnuppfostran. Nybyggarbarnen fostrades inte bara till ödmjukhet inför Gud och föräldrar, de skulle också veta sin plats i den sociala hierarkin i enlighet med Hustavlans samhällsordning.¹ Denna artikel handlar om det allra fattigaste och mest utsatta skiktet i nybyggarsamhället. Materialet är hämtat från folklivsarkivens uppteckningar och det finns samlat i min avhandling *Nybyggarbarn. Barnuppfostran bland nybyggare i Frostvikens, Vilhelmina och Tärna socknar 1850–1920*.

Den största delen av materialet utgörs av uppteckningar gjorda av Lisa Johansson (1894–1982), Vilhelmina socken och Levi Johansson (1880–1955), Frostvikens socken. Båda två kommer själva från fattiga förhållanden och har som barn tjänat hos storbönder. Lisa Johansson beskriver skillnaden mellan "fattigungarnas" och de mer välbärgade barnens

¹Jfr Helene Brembeck, *Tyst-lydig-arbetsam. Om barnuppfostran på den västsvenska landsbygden under senare delen av 1800-talet*, 1986, s. 15ff.

uppfostran: I de gårdar där man hade det bättre ställt fick barnen lära sig att de var lite förmer än andra. Dessa barn var medvetna om sin utvaldhet och visste att de skulle få mer att säga till om i livet än barnen från fattigare hem. Fattigångarna däremot fick lära sig "att det skulle bli deras lott att krypa tyst och ödmjukt fram här i livet utan det minsta hopp om bättre tider."² Föräldrarna försökte, enligt Lisa, kompensera denna dystra framtidsbild med försäkringar om den ödmjukes belöningar i det eviga livet:

Det var gott att veta, fick vi fattigångar lära oss, att fast världen var en sorgens och mödans ö, som till brädden är fylld av lidanden och allehanda prövningar, så fick man sin belöning i livet efter detta, i det eviga hemmet, där man fick en klädnad av silver och en krona av guld. Det var alltså ingenting att fästa sig vid hur man gick klädd härnere, eftersom psalmisten själv hade sagt, att livet städse var att betrakta som en jämrens dal.³

Ur berättelserna från nybyggarsamhällets lägsta skikt – de egendomslösa, kronotorparna, fattigångarna i tjänst hos storbönder, de "oäkta" barnen och de ogifta mödrarna, inhysingarna, änkorna och sockenbarnen – växer bilden av bondesamhällets fattigmansförtryck fram. Förbittrade röster höjes över storbönders och handelsmäns utnyttjande av "fattifalke" och över den inrotade flatheten och rädslan inför överheten i länsmans- och prästgestalt.

² Lisa Johansson, *Saltlake och blodvälling. Berättelser från nybyggartiden i Lappmarken redigerade av Sune Jonsson*, 1968, s. 21.

³ *Ibid.*

Fru Åslund, Vilhelmina socken, har berättat för Lisa Johansson hur föraktfullt hennes familj blev behandlad av bönderna i byn. Hennes föräldrar hade inget eget nybygge, familjen bodde inhyses i en stuga "som var så bedrövlig att det ej går att beskriva",⁴ och föräldrarna gick på dagsverken hos bönderna i byn. Det var elva barn i syskonskaran. Om hur de – i synnerhet en av hennes bröder – bemöttes av de jordägande sade fru Åslund:

Min äldsta bror var rikmansonga, ja, jag är sa hatisk sen min barndomstid så jag drar till med kraftord, så otäck med, att de sa aldrig annat än toke åt honom. Jag tror han visste inte att han hade annat namn. Vi fick vara till spektakel åt bondbarnen. Vi blev utskrattad på alla sätt, dels därför vi var smutsig, trasig, och för att de hade kallat vår far för farbro Kalle.⁵

Fattighjonen och föraktet för svagheten

Lisa Johansson och hennes systrar lekte ofta med sina trasdockor. Varje docka hade ett visst bestämt namn och blev tilldelad en speciell roll. Dockan Klöbbjarna fick inneha rollen som fattighjon och blev behandlad därefter:

⁴ Institutet för språk och folkminnen (ISOF), ULMA 18627 Vilhelmina sn, s. 1f.

⁵ ULMA 18627, Vilhelmina sn, s. 1f.

Som barnuppfostran var i ett hem så skulle dockorna ha sin fostran. Klöbbjarna var den docka som var omhändertagen av rotet. Dockan motsvarade det flickebarn som inte hade far eller mor utan var utackorderat på socken (dåtidens socialvård). Ett sådant barn hade dåliga kläder fick ligga i trasor och ofta kallades trasbyltet. Klöbbjarna lindades i fula trasor och blev hårdhänt behandlat mer av att hon var så fullt lindat.⁶

Barnen lärde sig två värdesystem, ett som de vuxna formulerade i ord och ett som uttrycktes i praktiskt handlande. Lisas mor blev alldeles förskräckt en gång när hennes dotter Jenny hämndlystet deklarerade vad hon skulle bli när hon blev stor: "Då jag bli stor ska jag bli bagare, men då ska jag vara dyr med alla som kom in å är trasig klädd, och du syster ska bli lärarinna å slå alla slarviga menas trasiga onga."⁷ Vid dessa ord kände sig Lisas mor föranlåten att för sina barn berätta en pedagogisk historia, som handlade om hur det kunde gå för de som var elaka mot fattiga människor: "För all synd straffar sig själv och allt vad man sår ska man uppskåra."⁸

Barnens lek speglade förhållningssättet till de allra svagaste i samhället, de utackorderade barnen. De utnyttjades i hårt arbete, svältföddes och bemöttes med förakt av omgivningen. I princip alla ansåg sig ha rätt att aga ett sockenbarn. Att lämna bort ett minderårigt barn till andra ansågs, enligt

⁶ Nordiska museets arkiv, EU 51272 (uppteckningar och frågelistsvar), Vilhelmina sn, s. 4.

⁷ ULMA 18627, Vilhelmina sn, s. 5.

⁸ Ibid.

Levi Johansson, vara en stor olycka, som även de allra fattigaste undvek i det längsta. Minderårig räknades man som upp till sju eller åtta år, därefter ansågs barnet kunna göra rätt för sig som sytare (barnskötare) eller getare (vallpojke/flicka). "Ingen stoppar annan mans barn så väl in i barmen, att inte fötterna synas", löd talesättet.⁹ Det stod klart i allas medvetanden och var på något sätt självklart, att barnen hos "oskylda" människor inte hade någon barmhärtighet att vänta.¹⁰ Lisa berättar hur hennes påhittiga mormor fann på råd att beveka allas hjärtan inför ett föräldralöst spädbarn.¹¹

I Lisas mormors och morfars gård blev en piga "på syt'n" och man kunde inte få ur henne vem som var barnafadern. Man hade hoppats på att hon i samband med barnsängens plågor skulle kunna förmås att nämna ett namn, men då hon dog omedelbart efter förlossningen, hade intet namn nämnts. Av religiösa skäl fanns en föreställning att man inte ville dö efter att ha yttrat en lögn. Pigan efterlämnade en dotter. Först tänkte man att det barmhärtigaste vore att låta barnet ligga och dö, föräldralös och "oäkta" som hon var, men så kom man på andra tankar. För att frammana varma känslor inför den föräldralösa, beslöts att alla hushållets medlemmar samt grannarna i byn skulle hjälpas åt med skötseln av flickebarnet. Lisas mormor ställde i ordning ett dihorn, som alltid skulle ligga på ett speciellt ställe, så att alla som kom in i huset kunde ge barnet en mjölkstår. Bred-

⁹ ULMA 3046, Frostvikens sn, s. 80f.

¹⁰ Ibid.

¹¹ ULMA 17278, Vilhelmina sn, s. 64–71.

vid dihornet stod alltid en skål med mjölk. Mjölken värmdes genom att man tog den i munnen ett tag, detta gjorde även de tobakstuggande gubbarna, för att inte tala om de sjukliga åldringarna.

Barnet kallades för Ala-Kristina. Fosterbarn och barn som var utackorderade på socknen benämndes ala-pojken eller ala-jäntan. Ala-Kristina fick ligga i sin korg i spisvrån hela dagarna, ingen hade tid att passa henne. Nattetid tog någon i familjen henne till sig i sängen, för att hon inte skulle frysa. Om sommaren, i "slåttanna", var det en gammal orkeslös gubbe i byn som förbarmade sig över flickan och dagligen besökte henne. Han gav Ala-Kristina mat och vyssjade henne om hon grät. Även de andra grannarna kunde gå in och ge henne en mjölkskvätt då de gick förbi och förstod att ingen var hemma. Barnen i byn hjälpte också till.

Ala-Kristina överlevde, men var sjuklig och klen i hela sitt liv. Eftersom hon inte orkade med några tyngre sysslor fick hon förbli getare även efter konfirmationen. Vid 20 års ålder gifte hon sig med en dubbelt så gammal dräng på gården. Äktenskapet blev dock inte långvarigt, Kristina dog endast några år efter giftermålet.

Det äldsta systemet för fattigvård var rundgången. Socknen var uppdelad i rotar och rotehjonet fick besöka rotens alla gårdar i tur och ordning. En kvinna från Vilhelmina socken beskriver hur barnen som gick rundgång hade det:

De barn som måste gå för var mans dörr. Det vill säga de barn som inte hade far eller mor utan måste gå för andra. Dessa barn blev utsatt för hån och smålek av gårdens egna barn och av husbondefolket drivna till arbete till det

yttersta. De fick sällan äta då andra barn åt och medan de åt passade far eller mor i huset att tala om för stackaren hur orimligt mycket han åt och vilken skam det var att äta så mycket. Inte fick han ta för sig själv utan fick nöja sig med det som räcktes åt honom. Var ett sockenbarn inhyt hos folk som själva hade många barn, så fick det inhysta barnet äta upp lämningarna och matresterna efter andra.¹²

Rundgången avskaffades så småningom och fattigauktionernas tid var inne, där barn och gamla bortauktionerades till lägstbjudande. Barnens villkor verkar dock inte ha förbättrats nämnvärt. Ett sockenbarn utgjorde billig arbetskraft och ju mindre man gav ut till barnet i form av mat och kläder, desto större förtjänst.

Att bli tagen som fosterbarn utan att vara utackorderad av socknen, innebar högre status än att vara fattighjon. Det betydde att det fanns en familj som var villig att äta sig barnets omvårdnad utan att erhålla arvode. Det fanns ju de som inte hade några egna barn och som var beredda att behandla fosterbarnet som sitt eget, men det finns också berättelser om fosterbarn som inte har behandlats bättre än fattighjon. Ibland är det svårt att i uppteckningarna se om det talas om ett barn som är utackorderat eller ett barn som är taget som fosterbarn utan ekonomisk vedergällning; man kallar ibland även sockenbarnen för fosterbarn.

Fru Åslund berättade hur hon som nioåring blev tagen som fosterdotter av en välbärgad bonde endast för att finna sig utnyttjad som oavlönad arbetskraft, så att de egna dött-

¹² ULMA 17278, Vilhelmina sn, s. 49f.

rarna blev skonade. Bonden, som var "gussmärkvärdig å relisjös"¹³ kunde dessutom genom denna barmhärtighetens handling framstå som en god kristen:

Pappa å mamma dom prisa snålbonn, å ba Gu välsignen för hans märkvärdiga godhet. Jag hatar denne gubbe sen dess. Varför tog han mig inte fosterdotter då jag var mindre och inte kunde göra nån nytta. Då jag kom till fosterhemmet så sa de åt mig att jag skulle jeta deras kor om sommaren. Så blev det. Det var en jetare de behövde och deras egna döttrar var för skadliga att vara jetare. Så blev jag fosterdotter i elva år hos denne snåle bonde. Jag slet ont som en draghund. Jag skulle sköta allt vatten i ladugården. All ved som eldades med skulle jag bära in både i köket och i lagårn. Jag låttsades få gå i skolan, men jag fick gå bara nån dag då och då, och de dagarna jag gick kunde jag inte läxan därför att jag aldrig fick tid att läsa den.

Till slut sa skolläraren att det var rakt ingen ide att jag gick i skola då jag inte fick tid att läsa mina läxor. Jag fick aldrig äta då andra åt utan då andra skulle äta så nog skulle jag då gå ut i fähuset å vinna vatten åt korna. Ibland var jag så hungrig att jag skakade i hela kroppen, å höll nästan inte på att rå med att gå in. Då jag kom in, hade andra ätit och den bästa maten undanstökat. Jag fick då nöja mig med att äta det som andra lämnade efter sig. Ibland hade jag inte bättre vett än att jag sa ifrån. Sa åt dem att jag ville äta detsamma som andra barnen åt. Då vart det inte roligt för mig. De skällde inte bara på mig utan på far min som de givit namnet farbro Kalle. Ville jag inte äta resterna efter andra fick jag vara utan mat, å det gick ej, så hungrig som jag var. Jag var fosterdotter i elva år. Det var bara för att de skulle slippa betala mig. Jag fick inte gå och ta mig en kaffetår eller en sockerbit då andra gjorde det, då var jag tjuvit. Å vad jag var rädd for ordet tjuv. Tjuv.

¹³ ULMA 18627, Vilhelmina sn, s. 11.

Att inte vi barn förlorade vettet var ett under, som man fick frysa och svälta, bli straffat och slagna med olika slag av tillhyggen. Det som förargade mig bittert många gånger var hur Petter August brukade skryta över vilken god gärning han gjort i livet, som tagit mig till fosterdotter. Var det så att det kom främmande då skulle jag stå framför dem lik en handelsvara medan Petter August skulle tala om hur jag var, då jag kom till dem, och hur de av kärleksrik barmhärtighet fostrat mig. Hur gammal jag var, och att de kallade min far för farbro Kalle.

Det kändes bittert, det var säkert. Jag som nu helt ensam skötte allt lagårdsarbete för hans egna jäntor var för fina. Men då jag blev myndig flyttade jag och tog mig tjänst i en annan by. Där fick jag 40 kronor i lön, ett kilo ull, och tyg till en vardagskjol, samt fem alnar lärf. Jag blev rik tyckte jag, och ångrade att jag varit så många år hos Petter August utan lön. Men så var de, de som var rik på den tiden, de fattiga skulle vara slavar. Gå och arbeta åt dem utan lön och dåligt klädd och lite mat.

Jag kan inte förstå att min far kunde tillåta att jag skulle arbeta utan lön åt en rik bonde och gå under skenet som fosterdotter, då det fanns platser där man fick sin fulla lön. Så hålls fattigdommen generation efter generation kvar i byggen.¹⁴

Gustava Sjögren, Vilhelmina, född 1876, tvingades vid makens död lämna bort alla sina barn. Gustava och hennes man hade tagit upp ett nybygge i Dorris, långt in i fjällvarlden. Maken blev träffad av blixten och dog och socknen bestämde mot Gustavas vilja att barnen skulle skickas bort till olika fosterhem och att Gustava själv skulle försörja sig som piga. Gustavas dotter, Anna Westman, född 1909, berättar hur Gustava, efter att ha hämtat sig efter chocken vid makens död, hade försökt få hjälp av socknen så att hon kunde behålla barnen: "Men hon fick ju bara skäll, dom had ju

¹⁴ ULMA 18627, Vilhelmina sn, s. 11–16.

skällt ut henne, det var ju så på den tiden, de va ju int som nu int.”¹⁵

Anna var i fyraårsåldern när olyckan hände och hon var minst och mest mammasjuk; ”Ja höll ju jämt henne i kjolar-na”, men hon var den första i barnaskaran som hämtades: ”Ja kommer så väl ihåg detta. Jag höll mamma så hårt om halsen å trodd ja skull klar mej på de viset.”¹⁶ Mamma Gustava berättar: ”Jag glömmer aldri då dom tog Anna, för hon grät så förtvivlat och höll sig kvar – de var bara å ta henne med våld.”¹⁷

Anna hamnade hos två ogifta äldre fröknar, som räknades för att vara av lite "finare" folk och umgicks med ortens överhet. Den första tiden låg hon sjuk:

En gammal fröken som aldrig hade haft nå barn å hon va så konstig å inåtvänd å de va ju ingen kärlek på nå vis utan hon va... Åssa kom de en till dit å dom var två gamla frökna då. Å dom had ju ris. Det va en skrubb i farstu å där var en riskvist jämt som var å ja fick stryk, ja, nästan varje dag. De skilde inte mellan olyckshändelse eller om man gjorde nånting på vilja eller så där, utan det var stryk för allting... Har märken på kroppen än idag.¹⁸

Anna hade fått bo på den kalla vinden hos de två fröknarna. Hon fick inte gå ut och inte heller träffa någon. Vid ett tillfälle försökte de dränka henne i brunnen. Då missförhållan-

¹⁵ Institutet för språk och folkminnen (ISOF), Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM), Bd 1790, Vilhelmina sn.

¹⁶ DAUM, Bd 1790, Vilhelmina sn.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

dena kom till mamma Gustavas känedom tog hon Anna till sin morbrors gård. Där var det visserligen ont om brödfödan, men moster var en snäll människa och Anna trivdes.¹⁹

Ovanstående citat är hämtade från en bandad intervju utförd av DAUM, men Gustava Sjögrens öde har också skildrats av Linnéa Fjällstedt i boken *Hungerpesten* (1975). Gustava Sjögren var Linneas mormor och romanen är byggd på Gustavas samt Linneas mors berättelser.

I *Saltlake och blodvälling. Berättelser från nybyggartiden i Lappmarken redigerade av Sune Jonsson* (1968) kan man i ett efterord av Jonsson läsa vad som hände de övriga syskonen: De tre äldsta sändes ut i arbete och en son hade turen att hamna hos morföräldrarna, där det var fattigt, men där han ändå fick det mycket bra. Elisabet fick ett bra fosterhem, blev "till och med lite bortskämd", men för Esbjörn och Helge gick det sämre. Esbjörn blev utackorderad till en familj som knappast bestod honom med vare sig mat eller kläder. När modern fick höra rykten om pojkens svåra belägenhet, skyndade hon sig till fosterhemmet. I farstun fick hon se en gammal kvinna, ett sängliggande sockenhjon "som låg och lallade i halmen medan maskarna kröp på hennes kropp" och i köket satt den utmärklade Esbjörn och tog loss fisk ur ett nät. Trots upprepade löften från sockenmyndigheterna lyckades Gustava inte få sonen från denna gård.

Helge kom till en gård där han fick ligga så kallt på näterna på en halvbädd att han fick blåskatarr och vätte ner halmen så att urinen frös till is under honom. Till konfirmationsundervisningen blev han utrustad med ett par byxor

¹⁹ DAUM, Bd 1790, Vilhelmina sn.

som sytts av olika stuvbitar – det ena benet var rutigt och det andra randigt. Utomstående förbarmade sig dock över honom och såg till att han fick anständiga kläder.²⁰ Gustava var dock stolt över sina barn: "De har varit lugna och funnit sig i det mesta, de har varit omtyckta och blivit kvar dit de börjat", säger hon.²¹

Barn i tjänst och förtryckets mekanismer

Det var inte bara barn från de allra fattigaste hemmen som i 6 till 7-årsåldern skickades ut som getare eller sytare. Det förekom även i familjer som gott och väl klarade sin försörjning på hemgården. Getar- och sytarinstitutionen innebar ett funktionellt utnyttjande av hushållets arbetskraft anpassat efter familjens ålderscykel. De barn som inte behövdes som getare eller sytare på den egna gården kunde förtjäna ihop till mat och kläder på en gård där man inte hade något barn i lämplig getar- och sytarålder. Efter att ha tjänat borta i några år var det brukligt att man återvände till hemmet och där deltog i de förekommande mans- respektive kvinnosysslorna, under förutsättning att gården var så stor att den var betjänt av extra arbetskraft. Ibland hade getarinstitutionen formen av ett arbetskraftsutbyte jämlikar emellan. Den familj som skickade ut sitt barn i tjänst kunde vid ett senare tillfälle i familjecykeln själv behöva en getare eller sytare. Det var alltså frågan om ett fördröjt byte,

²⁰ Johansson 1968, s. 168–176.

²¹ DAUM, Bd 1790, Vilhelmina sn.

dvs. gentjänsten kom inte omedelbart, men man räknade med att den skulle komma vid ett annat tillfälle.²² När utbytet ägde rum mellan något så när jämlika hushåll, behövde det inte innebära något förtryck av det barn som anställdes. Man visste ju att ens eget barn så småningom skulle komma i andras tjänst, det låg alltså i allas intresse att behandla det främmande barnet efter skick och fason. Detta jämlika utbyte skedde också ofta mellan släktingar och grannar och barnets föräldrar hade därmed en viss insyn i hur barnet behandlades. Man förväntade sig att ett barn fick det bättre hos släktingar än hos andra.²³

Bild 1. Med en getarkamrat med sig och konten full av mat, blev dagen inte lång. Foto: Stellan Rosén/Västerbottens museum.

²² Termen fördröjt byte har jag hämtat från Gunilla Kjellman, *Bröllopsgåvan. En etnologisk studie av gåvoekonomi*, Lund 1979, s. 79.

²³ ULMA 21019:42, Vilhelmina sn, s. 186–199; ULMA 18684, Vilhelmina sn, s. 10.

Sytar- och getarinstitutionen utföll på ett annorlunda sätt när barn från de allra fattigaste hemmen kom i tjänst hos de mer välbärgade bönderna. Då vilade inte institutionen på jämlik basis och föräldrarna till dessa barn var på ett helt annat sätt tvingade att för barnens räkning acceptera de villkor som stod till buds. Barnen fick dessutom ibland tjänst långt ifrån sina hem. Föräldrarna hade inte så stor möjlighet att, annat än ryktesvis, få kunskap om hur barnen egentligen hade det. Om barnen for riktigt illa, kunde det dock hända att någon välvillig person meddelade föräldrarna. Detta hände när den 10 år gamla Olov Daniel Jansson (f. 1875) från Vilhelmina höll på att svälta ihjäl när han var getare i Grytsjö. Getarkonten innehöll endast två mörtar och ett halvstop "rännamjolk" (=skummjolk). Hans räddning blev att en samisk kvinna, som hade vägarna förbi, såg hur illa medfaren han var och meddelade föräldrarna detta. Föräldrarna ordnade då en annan plats som getare.²⁴

Det förekom att barnen av husbondfolket blev hindrade från att besöka sina föräldrar, så att de inte skulle få någon chans att berätta hur de behandlades. Levi Johansson berättar om en kvinna från Frostviken, född år 1855, som råkade ut för detta när hon var getare och lillpiga på en välbärgad gård. Maja, som Levi kallar henne, kom som 12-åring till detta ställe och under de fem år hon vistades där, fick hon inte lov att fara hem och hälsa på en enda gång, trots att det inte var mer än fyra mil till hennes föräldrahem. Maja fick slita mycket ont och hon blev dessutom så svältfödd att hon ibland kräktes av hunger. Hennes far kom två gånger på

²⁴ ULMA 21019:37, Vilhelmina sn, s. 235–237.

besök under denna period, men då gjorde husbondfolket sig till för henne och fadern trodde att det var en väldigt bra getarplats som Maja hamnat på. Vid dessa tillfällen gav de henne rikligt med god mat och berömde henne inför fadern, så att Maja blev rent ut lite "börg" (högfärdig). Maja gavs heller inget tillfälle att i enrum prata med sin far.²⁵

Skillnaderna i behandlingen av sytar- och getarbarnen menar jag således till stor del berodde på om det förelåg en jämlik utbytessituation eller ej, men det förekom naturligtvis avvikelser från detta mönster. Ett barn från ett fattigt hem kunde få det bättre i en välbärgad gård än hemma och det finns också exempel på barn som blivit illa behandlade fastän de varit släkt med husbondfolket.²⁶

Lisa Johanssons syster Jennys getarerfarenheter exemplifierar det sistnämnda. På sin första getarplats fick hon både frysa och svälta och hon blev dessutom föraktfullt bemött. Detta förklarade Jenny med att det välbärgade husbondefolket var släkt med hennes mor och därför ansåg sig ha rätt att behandla henne som de ville. På sina släktingars gård var hon bara ett år. Därefter flyttade hon emellan en rad olika gårdar, där hon tycktes ha fått det riktigt bra i jämförelse med hemma: "Ingen slog mig längre och bra med mat var det på de flesta ställen jag var på."²⁷

Det var från de allra fattigaste hemmen som de flesta sytarna och getarna kom och det är därför getarberättelserna mestadels innehåller inslag av förtryck. De som hade det lite bättre ställt kunde behålla något eller några barn hemma,

²⁵ Johansson, *Bebyggelse och folkliv i det gamla Frostviken*, 1967, s. 318–323.

²⁶ ULMA 17502, Vilhelmina sn, s. 91.

²⁷ ULMA 18684, Vilhelmina sn, s. 32; ULMA, 18684, Vilhelmina, s. 34.

medan de fattigare måste skicka ut hela barnaskaran och det mycket tidigt.

Förtrycket kunde ta sig uttryck på olika sätt, varav aga är det minst omtalade. Lisa Johansson berättar dock att getaren kunde bli agad om hon/han inte skötte sin syssla ordentligt:

När barnet blev i sjuårsåldern lejde föräldrarna oftast bort det i getningen hos någon bonde. Det ansågs, att barnen kunde skatta sig lyckliga, om de tidigt fick komma ut i arbete och lära sig veta hut. Det var också med en viss förväntan, som man gick ut i getarskogen, men ofta kom man snart nog underfund om att det inte var något gudskelovsställe, man kommit till. Var man inte påpasslig nog i arbetet, kunde det leda till hårdhänt tuktan. Drev man korna för hårt, eller höll man dem på samma myr flera dagar i sträck, så att de inte fick söka sig bete, kunde det hända, att den nye husbonden smög sig iväg efter getarjäntan eller pojken en morgon, och kom han då på vederbörande med försumlighet fanns ingen pardon. Han rusade fram från gömstället, slet kläderna av den stackars getarn, som fick ordentligt med prygel.²⁸

Enligt Hustavlan hade husbonden både rättighet och skyldighet att medelst husaga tukta sitt tjänstefolk, men aga tycks trots detta ha varit ganska sällsynt vad det gäller sytar- och getarbarnen. Levi Johansson menar att man drog sig för att slå de barn man hade i sin tjänst om föräldrarna var i livet och var kända för att vara i besittning av någorlunda kurage. Det fanns andra, nog så effektiva medel, att ta till för

²⁸ Johansson 1968, s. 22.

att hålla getarna på plats. Levi berättar att det som kändes mest svårt och bittert under getartiden var det hån och förakt han bemöttes med från gårdsfolkets sida. I jämförelse med den förnedring han utsattes för, vägde slitet och hungern lätt. Levi hånades för sina påvra hemförhållanden och för att han kom från en avkrok (Raukasjö), för att han var "oäkt" och för sina fräknar och sitt röda hår.²⁹

Getarens låga status kunde också yttra sig i att han/hon inte fick ta in sina våta skor i stugan och därmed förpesta luften. Detta råkade Lisa Johanssons syster Jenny ut för på sin första getarplats. Det regnade mycket den sommaren och Jenny frös i getarskogen. När hon kom hem till gården, fick hon inte ta in sina skor och strumpor i köket och på morgonen var det till att ta på sig sina våta, kalla kläder igen och traska iväg till getarskogen:

Husmor sade bara att det var inte så viktigt, jag blev snart blöt igen, och förästen var jag väl inte av socker. Lite vatten var väl ej att jämra sig över. Jetare fick inte tro att man tog in hans kläder att förstöra lukten i huset.³⁰

Getaren skulle hållas med kläder av sitt husbondfolk, men det var ofta dåligt med den saken och många klagar över att de fick frysa i getarskogen. Särskilt kallt var det om hösten, då det ofta var blåsigt och regnigt väder.³¹

²⁹ ULMA 2215:5, Frostvikens sn, s. 5f.

³⁰ ULMA 18684, Vilhelmina sn, s. 33.

³¹ Claes Olsson, "Getning. Ett exempel på barnarbete", opublicerad B1-uppsats, Etnologiska institutionen, Umeå universitet 1980, s. 13.

Lisa Johansson led mycket av sin förskräckliga skogs-rädsla; hon var rädd för allt oknytt som man i sin ensamhet kunde träffa på i getarskogen. Men hon tordes inte visa sin rädsla, hon ville inte att gårdsfolket skulle göra narr av henne och skratta åt henne:

När jag blev åtta år måste jag bort från hemmet. Jag skulle vara jetarpiga på en bondgård nere i storbyn. Visst var jag liten och skogsrädd otröjjen men fattiga barn fick inte visa sitt harhjärta det var en farlig skamm som alla njöt att få omtala. Mycket grät jag den sommaren, men det vågade man inte tala om, kanske då ha man fått stryk, för pjask måste agas bort.³²

Lisa skildrar en händelse som visar hur beredvilligt gårdsfolket var att göra spektakel av getarflickan. Detta hände tidigt på våren på Lisas första getarplats. Lisa skulle hjälpa till med att bränna skräp och råkade trampa med sin bara fot på en glödhet sten varvid hon brände sig illa:

Jag skrek till av smärta, men de andra gav opp ett skallande skratt. Min husbonde, en fyrtioårig man, började gapa och hoppa på ett ben och skrika och hojta högljutt, och sade åt mig att så skulle jag bära mig åt, för annars såg ju inte folk, att jag bränt mig. Annars visste man ju inte, att jag svett klövarna, som han sade. När vi skulle gå in och få mat, höll husbon-den efter mig och åmade sig på alla fula sätt. Än hal-

³² ULMA 18538, s. 64–66.

tade han, än gick han på sned, än låtsades han gråta och ylade högljutt. Detta var bara en av alla de gånger jag blev förlöjligad den sommaren. Det var ej att lipa, fast jag fick ett stort svart brännsår under foten, som inte ville läka.³³

Husbondfolkets hånfulla attityd gentemot fattigbarnen kan ses som en teknik som de vuxna använder sig av för att distansera sig från barnets känslor och denna distansering var en förutsättning för att man skulle kunna svältföda och utnyttja barnen. Det var dessutom en av alla de tekniker som man använde sig av för att hålla barnen i vetskap om deras underordnade ställning, ett sätt att inför dem och alla andra markera deras status som lägre stående.

Lisa Johansson kände sig tvingad att, trots brännskadan, gå ut i getarskogen, men till slut fick hon så ont att hon måste släpa sig hem på alla fyra. Dagen efter kunde hon omöjligt stödja sig på foten och hon var därför tvungen att vara i stillhet ett tag. Under hela den tid hon hade ont i foten, fick hon dagligen ovet från sin husbonde:

Än grälade han, än hotade han mig med stryk eller ännu värre, med att skicka hem mig, därför att jag inte ville gå ut med korna, för att jag svett klövarna litet.³⁴

³³ Johansson 1968, s. 134f.

³⁴ Ibid.

Att svältföda getarna fastän det finns mat i huset, är också en form av förtryck. Maten var en av de viktigaste faktorerna i getartillvaron och getarkontens innehåll var många gånger avgörande för om getaren skulle finna sin tillvaro draglig eller ej. Levi Johansson:

Är det mamma, som lägger i säcken, är den ju alltid så välförsedd, som huset förmår, men ej alla åtnjuta den förmånen. Jag känner många fattigmansbarn, vilka som jätare tjänat sitt bröd hos andra. Deras husbönder ha kanske haft rent ut en liten förmögenhet, men matmodern har varit snål. Frukosten var ej rundligare tilltagen än att pojken kände sig hungrig då han hunnit blott ett stycke till skogs. Så öppnade han sin matsäck, och i den fanns ej mera än att han åt opp vartenda smul utan att blifva mer än måttligt mätt. Den tomma säcken hängde han kvar i ett träd till kvällen. Då magen gjorde sig för mycket påmind, rensade pojken saftiga växtstjälkar och åt. Sådant har ofta inträffat och inträffar nog än också. Under sådana villkor bli dagarna i jätarskogen förskräckligt långa.³⁵

En del informanter berättar i stället om maten som en ljuspunkt i getarskogen.³⁶ Lisa Johansson skriver om en getarplats där hon fick så mycket mat med sig i getarskogen att det var riktigt tungt att bära på den. "Men

³⁵ Levi Johansson, "Jätare. Motiv från Frostviken" i *Jämten. Heimbygdas tidskrift* 1912, s. 67f.

³⁶ ULMA 21019:42, Vilhelmina sn, s. 92f.; Olsson 1980, s. 12; Intervjuer gjorda i samband med fältteknikkursen i etnologi, Bl, Umeå universitet, ht 1985.

mor Meret menade att maten var den ensamme jeta-rens bästa sällskap, därför såg hon alltid till att det var många sorter att välja på i matsäcken.³⁷

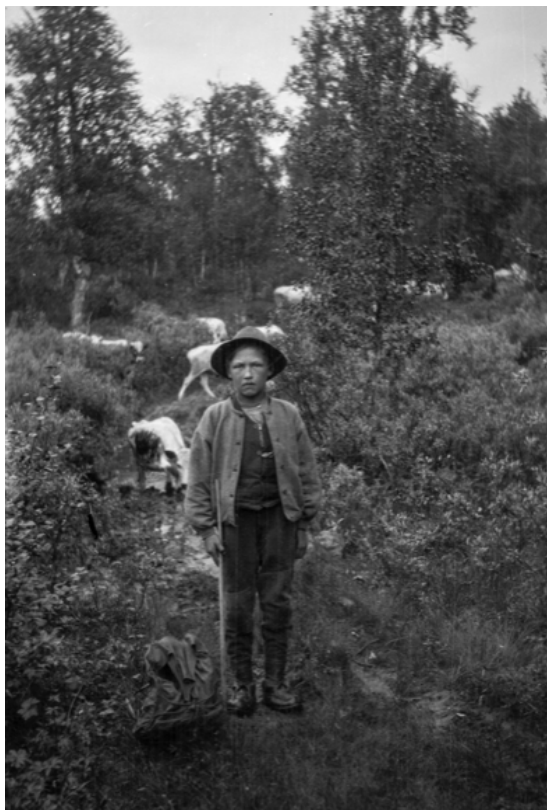

Bild 2. Att ensam gå ut i getarskogen var en skräckfylld upplevelse för många barn, som lyssnat sig igenom skymningstimmens alla skräckhistorier. Foto: Stellan Rosén/Västerbottens museum.

³⁷ ULMA 18538, Vilhelmina sn, s. 66.

Många informanter berättar dock om hunger och svält. Elias Johansson, Vilhelmina, säger att "den lön han fick för getningen var att svälta". Han tillägger att han också fick lite kläder. Han "fick svälta och vara hungrig många gånger. Fick gröt och en tredjedels liter mjölk".³⁸ Helge Sjögren, Vilhelmina, tyckte också att det var dåligt med mat i getarskogen, han fick mestadels kall potatis och fisk.³⁹ Två till tre potatisar och två till tre strömmingar fick Mattias Eriksson, Vilhelmina, med sig i getarskogen och när han försökte dryga ut matsäcken med att fiska, fick matmodern reda på det och förhöll honom att ta hem fångsten.⁴⁰

Levi Johansson berättar om lillpigan Majas svältkost. Mathållningen Maja bestods med på den välbärgade gården stod inte i proportion till det hårda arbetet och hennes växande kropp. Medan gårdsfolket tick tre rejäla mål mat om dagen, fick Maja med sig till getarnäst (matsäck), antingen en liten stekt fisk och en klick surt messmör eller en mager, seg ostskiva med en klick messmör. Detta skulle hon klara sig på från klockan sju på morgonen till klockan åtta till nio om kvällen. Hon berättade:

All den mat jag fick för dagen om sommaren, skulle jag ledigt ha ätit upp i ett enda mål och ändock inte ha blivit mer än lagom mätt. Om jag inte lärt mig att äta gräs av olika slag, hade jag inte klarat mig igenom med livet i behåll under dessa år.⁴¹

³⁸ Olsson, 1980, s. 12, 14.

³⁹ Olsson, 1980, s. 12.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Levi Johansson, *Bebyggelse och folkliv i det gamla Frostoiken*, Falköping 1967, s. 320.

Om vintern fick Maja samma slags mat som gårdsfolket, men hennes matportioner var så snålt tillmätta att hon aldrig fick äta sig mätt. På vintermorgnarna steg alltid husmodern upp och kokade ett slags kaffe av rostad islandslav eller värmdes upp mjölk, som hon sedan gav på sängen till alla på gården utom Maja:

Jag brukade låtsas sova sådana gånger, för det var så nöjsamt att lägga märke till hur de då riktigt smög sig fram, så att jag inte skulle vakna, förrän de rustat undan alltihopa, men sen dröjde det väl inte länge, innan de satte mig på fötter och i arbete.⁴²

Maja var på gården från och med tolvårsåldern tills hon blev 17 år, dvs. under den period då man växer som mest, så man kan förstå att hon var hungrig jämt.

Därför brukade jag smyga mig till att äta upp fiskbenen, som de andra lämnat, och då kunde det nog också hända, att en del potatisskal råkade följa med. Jag minns än, hur gott de där benen smakade. Somliga gånger kräktes jag gröna gallan av att jag var så hemskt hungrig.⁴³

Att hålla getarbarnen i hårt arbete och att ständigt låta dem få känna på sin underordnade ställning kan sägas ingå i nybyggarnas idealnorm, en idealnorm som är hämtad från Hustavlans regler om det ideala förhållandet mellan hus-

⁴² Johansson, 1967, s. 321.

⁴³ Ibid.

bonden och hans tjänstefolk.⁴⁴ Vad som däremot inte ingår i idealnormen är att svältföda eller på andra sätt låta getarna fara illa. Den hårdhänta behandlingen av getarbarnen kom sig naturligtvis av att man ville utnyttja deras arbetskraft till lägsta möjliga kostnad, men ibland gick förtrycket av dem långt utöver detta syfte.

Nybyggarsamhällets tudelning i de två oppositionella principerna slog igenom på många plan och ett exempel var getarinstitutionen. Jämlika parter emellan fungerade den som ett fördröjt utbyte av tjänster, medan den mellan ojämlika parter fungerade som en förtryckande relation. Ett ömsesidigt utbyte av varor, tjänster och gåvor, reciprocitetssystemet, är en viktig faktor för sammanhållningen i ett samhälle.⁴⁵ Men reciprocitetssystemet fungerar bäst mellan människor som lever under likartade förhållanden och där man kan förvänta sig att i ett nödläge få samma hjälp tillbaka. Jämlikar emellan fungerar solidariteten. Hos dem som har tagit sig upp en bit från nöd och umbäranden finns det ofta ett stort behov av att upprätthålla gränserna mellan dem själva och de som misslyckats. I det läget träder avståndstagandets mekanismer in och det var detta som fattigfolkets barn fick känna på.

⁴⁴ Pleijel, Hilding, *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Stockholm 1970.

⁴⁵ Jfr Kjellman 1979, s. 79.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Institutet för språk och folkminnen (ISOF), Dialekt och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA)

ULMA 2215:5. Frostvikens sn
ULMA 3046. Frostvikens sn
ULMA 17278. Vilhelmina sn
ULMA 17502. Vilhelmina sn
ULMA 18627. Vilhelmina sn
ULMA 18538. Vilhelmina sn
ULMA 18684. Vilhelmina sn
ULMA 21019:37. Vilhelmina sn
ULMA 21019:42. Vilhelmina sn

Nordiska museets arkiv

Folkminnessamlingen i Stockholm
EU 51272. Vilhelmina sn

Litteratur

Brembeck, Helene, *Tyst-lydig-arbetsam. Om barnuppfostran på den västsvenska landsbygden under senare delen av 1800-talet*, Göteborg 1986.

Fjällstedt, Linnea, *Hungerpesten*, Stockholm 1975.

Fjällstedt, Linnea, *Ödeslotten*, Stockholm 1977.

Johansson, Levi, "Jätare. Motiv från Frostviken" i *Jämten. Heimbygdas tidskrift* 1912.

Johansson, Levi, "Ur Frostvikens skolkronika" i *Jämten. Heimbygdas tidskrift* 1930.

Johansson, Levi, "Barnauppfostran i det gamla Frostviken" i *Jämten. Heimbygdas tidskrift* 1934.

- Johansson, Levi, "En byskollärares minnen" i B. Rudolf Hall (utg.), *Hågkomster från skola och folkundervisning VI. Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, nr 70. Stockholm 1944.
- Johansson, Levi, *Bebyggelse och folkliv i det gamla Frostviken*, Falköping 1967.
- Johansson, Lisa, *Ensam på torpet. Kvinnors kamp under genombrottsåren*, Umeå 1961.
- Johansson, Lisa, *Saltlake och blodvälling. Berättelser från nybyggartiden i Lappmarken redigerade av Sune Jonsson*, Stockholm 1968.
- Kjellman, Gunilla, *Bröllopsgåvan. En etnologisk studie av gåvoekonomi*, Lund 1979.
- Liliequist, Marianne, *Nybyggarbarn. Barnuppfostran bland nybyggare i Frostvikens, Vilhelmina och Tärna socknar 1850–1920*, Umeå 1991. <umu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2:143869>.
- Olsson, Claes, *Getning. "Ett exempel på barnarbete"* opublicerad B1-uppsats, Etnologiska institutionen, Umeå universitet 1980.
- Plejfel, Hilding, *Hustavolans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm 1970.

Muntliga källor

Institutet för språk och folkminnen (ISOF), Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM), BD 1790. Gustava Sjögren, Vilhelmina.

EWA LJUNGDAHL

”Sockenlappsänkan” Lisbet Nilsson och hennes familj

Samernas historia, inte minst den sydsamiska historien, är till stor del en tyst historia. En orsak är att samiskan främst endast har varit ett talspråk, och att egna skrivna källor därför i princip saknas. Det skrivna källmaterial där samer återfinns är vanligen återgett utifrån storsamhällets perspektiv. Framför allt de samiska kvinnornas livsöden har sällan lämnat några varaktiga avtryck efter sig i historieböckerna. Därför har stiftelsen Gaaltje, sydsamiskt kulturcentrum i Östersund, valt att lyfta fram och berätta om några sydsamiska kvinnors levnadsöden. ”Sockenlappsänkan” Lisbet Nilsson är en av dem. Vad gäller Lisbet Nilssons liv är de obesvarade frågorna många. Anledningen är att hon föddes så tidigt som på 1760-talet och att arkivuppgifterna är knapphändiga. Ingen kommer längre ihåg Lisbet och kan berätta, och det finns av naturliga skäl inga bilder på henne eftersom hon levde innan fotografikonsten uppfanns. I denna artikel beskrivs det som är känt om henne och hennes familj utifrån befintliga källor, inklusive ett avsnitt om hennes son Nils, som var spelman.

Barndom

Lisbet Nilsson föddes 1762 i Ströms fjäll i Föllinge lappförsamling.¹ Ströms fjäll var den tidens beteckning på Frostvikenfjällen. Hennes mor hette Margit Clementdotter och var född 1737.² Varifrån Margit kom känner vi inte till, det berättar inte kyrkböckerna. Lisbets far Nils Pärsson var född 1735³ och kom från Millestskog, som var ett skattefjäll i Frostviken. Hans far Per Nilsson (f. 1698) var liksom farbrodern Jon Nilsson (döpt 1700 i Hammerdal) innehavare av skattefjället mellan 1751 och 1759.⁴ Kanske betalade även Nils Pärsson skatt för att bruka Millestskog efter sin far.

Föllinge lappförsamling bildades år 1746. Lisbets föräldrar var födda innan lappförsamlingen bildades och ingen av dem återfinns i födelseboken för Föllinge församling. Där emot finns de upptagna i husförhörlängden för Föllinge lappförsamling, och därför känner vi till deras födelseår.

¹ Landsarkivet i Östersund (ÖLA), Föllinge lappförsamlings kyrkoarkiv, AI:1 (Husförhörlängder 1746–1798).

² ÖLA, Föllinge lappförsamlings kyrkoarkiv, AI:1 (Husförhörlängder 1746–1798).

³ ÖLA, Föllinge lappförsamlings kyrkoarkiv, AI:1 (Husförhörlängder 1746–1798).

⁴ Ingvar Åhrén, *Kraantje: Gransjön* Östersund 2011, s. 13.

Föllinge lappförsamling

Fram till mitten av 1700-talet var det prästerna i fjällförsamlingarna som ansvarade för samernas själavård. Men en samlad kyrklig verksamhet för samerna saknades, och 1746 bildades Föllinge lappförsamling. Pastorn i Föllinge fick därmed dubbla uppgifter, dels som pastor i den vanliga församlingen och dels som pastor för samtliga samer i Jämtlands län. Med tiden blev det omöjligt för prästen i Föllinge att upprätthålla själavården för samerna i hela länet, och efter flera omorganiseringar blev slutresultatet fyra lappförsamlingar: Frostviken, Hotagen, Undersåker och Tännäs. Frostviken bröts 1862 ut ur Föllinge lappförsamling, som bytte namn till Hotagens lappförsamling. Prästerna i lappförsamlingarna kallades *pastorers lapponum*. Eftersom samerna var skrivna i lappförsamlingarna, som var icke-territoriella, räknades de inte som församlings- eller sockenbor och fick därför inte delta i varken kyrko- eller kommunalstämmor på sina hemorter. Fatigvården hade lappförsamlingarna själva ansvar för. Samerna var på så sätt segregerade från övrig befolkning. Lappförsamlingarna upphörde vid årsskiftet 1941/42. Systemet med särskilda lappförsamlingar var speciellt för Jämtlands län. I Norr- och Västerbottens lappmarker ingick samer och nybyggare i gemensamma församlingar, exempelvis Vilhelmina. År 1748 startades en skola i Föllinge, "Föllinge lappskola", som ett led i samebarnens kristnande. Tanken var att eleverna senare skulle verka som kateketer, d.v.s. vandrande lärare i samernas visten. "Lappskolan" i Föllinge drogs in 1820, och undervisningen av samebarnen övertogs av Svenska Missionsällskapet som flyttade en skola från Lycksele lappmark till Laxsjö i Jämtland. Skolan flyttades senare till Undersåker.⁵

⁵ För en mer detaljerad redogörelse se Lars Thomasson, "Lappförsamlingarna i Jämtland-Härjedalen 1746–1941: Gemenskap eller segregation?" i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi*, band 2, Skellefteå 2016, s. 855–884.

Lisbet hade tre syskon som finns upptagna i husförhörslängden:

- Pär född 1759
- Margret född 1765
- Clement född 1768⁶

Förutom Lisbet, hennes föräldrar och syskon, bodde även hennes farmor Margret Bängtsdotter (f. 1699), i hemmet när Lisbet var barn.⁷

Varken Lisbet eller hennes äldre bror Pär finns med i födelseboken för Föllinge lappförsamling, men det gör däremot de yngre syskonen Margret och Clement. Varför saknas då Pär och Lisbet? Kan de ha varit födda i Norge, där samerna från Frostviken ofta var med renarna före unionsupplösningen 1905, eller i skogslandet om renarna var där på vinterbete? Ingen vet hur länge fjällsamerna har varit med sina renar i skogslandet i östra Jämtland och i Västernorrland under vintrarna. Enligt Ingvar Åhrén är den äldsta kända uppgiften om närvaro av Frostvikensamer från kyrkböckerna i Västernorrland från år 1799. Då gifte sig Jon Jonsson från Mellanskogsfjäll med Margit Andersdotter från Grubbdalsfjäll, men troligen förekom vinterbete där långt dessförinnan.⁸

⁶ ÖLA, Föllinge lappförsamlings kyrkoarkiv, AI:1 (Husförhörslängder 1746–1798), s. 36.

⁷ ÖLA, Föllinge lappförsamlings kyrkoarkiv, AI:1 (Husförhörslängder 1746–1798), s. 36.

⁸ För en mer detaljerad redogörelse se Ingvar Åhrén, *Frostvikensamernas vinterflyttningar*, Östersund 2013, s. 5–7. Åhrén uppger inte i vil-

Eftersom Lisbets far var från Millestskog (Millestskogsfjäll) kan vi anta att hon växte upp i det område som i dag utgörs av Ohredahke sameby. Ett av de gamla huvudvisitena i Millestskog ligger i Gransjödalen, och kanske var det där som Lisbet och hennes syskon tillbringade sin barndom. I Gransjödalen finns otaliga lämningar efter många generationers renskötare och även fångstgropar sedan tiden före tamrenskötseln. Som nämnts ovan innehade Lisbets farfar Per Nilsson dennes bror Jon tillsammans skattefjället Millestskogsfjäll mellan 1751 och 1759. Jon Nilsson var dessutom *finnelänsman*, vilket innebar att han var ledare för den grupp *samer*, den *sijte*, som fanns i området. Jon och Per Nilssons far var Nils Jonsson Stöiron (f. omkr. 1670) och deras farfar hette Jon Andersson (f. omkr. 1640). Jon Anderssons far i sin tur var Anders Nilsson, född i början av 1600-talet. Bland de efterlevande i elfte generationen ättlingar efter Anders Nilsson finns fortfarande renskötare i samma område, dagens Ohredahke. Millestskogsfjäll var från början ett stort skattefjäll som sträckte sig från skogsområdena vid Gismisvuelie i öster till fjällområdena mot Lilla- och Stora Blåsjön i väster. Inom detta stora område fanns även andra *sijte*-organisationer, till exempel Ruvtetje i västra ändan av Övre Härbergsvattnet. Millestskogsfjäll var i jordeboken 1718 upptaget som skattefjäll i Ströms socken. Senare kallades skattefjället för Mellanskogsfjäll och ingår i dag i Ohredahke sameby, som tidigare hette Frostvikens mellersta sameby.⁹

ken församling vigseln mellan Jon Jonsson och Margit Andersdotter ägde rum.

⁹ För en mer detaljerad redogörelse, se Åhrén 2011, s. 12–22.

Bild 1. Utsikt över Gransjön och Gransjödalen. Foto: Ewa Ljungdahl.

Vi vet ingenting om var Lisbet fick lära sig kateketen och att läsa. I Föllinge lappskola finns ingen Lisbet Nilsdotter från Ströms fjäll, född 1762, inskriven.¹⁰ Kanske undervisades Lisbet hemma i vistet av någon kringvandrande kateket, eller så lärde hennes föräldrar henna att läsa. För att hon kunde sin katekes är tydligt i husförhörslängden från Hal-len, dit Lisbet flyttade så småningom.

Mellan 1762 och 1800 har inga uppgifter om Lisbet återfunnits i kyrkböckerna. Var och hur tillbringade hon dessa 38 år? Var hon kvar hemma i Gransjödalen och arbetade i sitt eget eller i någon annans hem som piga? Eller gjorde hon något helt annat?

¹⁰ ÖLA, Föllinge lappförsamlings kyrkoarkiv, AI:3 (Handlingar angående skolan 1748–1902).

Giftermål och barn

År 1800 är Lisbet synlig i kyrkoböckerna igen. Då gifte sig "fjällpigan Lisbeta Nilsson ifrån Ströms fjäll" och "Fjällmannen och Enklingen samt Socknelappmannen i Hallens socken Jonas Jonsson".¹¹ Vigseln ägde rum i Hallen den 6 april, och Lisbet är därefter kyrkskriven i Hallens socken tillsammans med Jonas, där han hade tjänst som sockenlapp.

Jonas Jonsson var född 1769-03-05 i Aspås lappkoja.¹² Hans far hette Jon Nilsson och var sockenlapp i Aspås och hans mor var Gunnil Larsdotter, född 1743 i Föllinge lappförsamling.¹³

När och var träffades Lisbet och Jonas? Hon var uppvuxen i Frostviken, han i Aspås. Det är långt mellan dessa trakter även om båda dessa orter ligger i Jämtland. Vilken var den gemensamma nämnaren? Jonas mor, Gunnil Larsdotter, kom från Föllinge lappförsamling och möjligen kan det ha spelat in, då ju Lisbet också var född inom denna lappförsamling. Eller kan man tänka sig att Lisbet var piga hos någon av sockenlapparna i Aspås, Rödön eller Häggenås trots att inte husförhörslängderna visar det?

Jonas var första gången gift med "lappigan Elin Olofsdotter från Lappstugan vid Lavsjön på Rödön".¹⁴ Före bröllopet i januari 1790 hade Elin tjänstgjort som piga hos

¹¹ ÖLA, Föllinge lappförsamlings kyrkoarkiv, C:1 (Lysnings- och vigselböcker 1800–1849).

¹² ÖLA, Aspås kyrkoarkiv, C:2 (Födelse- och dopböcker 1727–1814).

¹³ Ibid.

¹⁴ ÖLA, Aspås kyrkoarkiv, C:2 (Lysnings- och vigselböcker 1728–1814).

Rödöns sockenlapp Lars Nilsson.¹⁵ Jonas och Elin gifte sig i Jonas hemsocken Aspås och var bosatta där i ett par år. Där föddes sonen Jon 1790.¹⁶ År 1792 hade de lämnat Aspås och flyttat till Hallen, där dottern Gunilla föddes 1796, och i födelseboken tituleras fadern då som sockenlapp.¹⁷ Elin avled i barnsäng 2/8 1799.¹⁸ Jonas blev nu änklings och hade ensam att sörja för barnen Jon, nio år och Gunilla, tre år.

Men som framkommit ovan dröjde det inte så länge, endast ett år efter Elins död, förrän Jonas gifte sig med Lisbet år 1800.¹⁹ Mycket tyder på att Jonas och Lisbet kände varandra sedan tidigare eftersom de gifte sig så snart efter Elins bortgång. Lisbet fick nu Jonas två barn från det tidigare äktenskapet att ta hand om. Familjen var från detta år skriven i Bynom i Hallens församling. "Bostaden var anspråkslös och utgjordes av en liten torpstuga utan egentliga odlingar, mycket vackert belägen mellan landsvägen och stranden av Storsjön. Stället låg cirka en kilometer väster om Hallens kyrka" skriver författaren Ragnar Bohman.²⁰

Den 18 februari 1801 födde Lisbet tvillingpojkar Nils och Lars.²¹ Båda pojkarna avled senare samma år, Nils i

¹⁵ Ragnar Bohman, *Lapp-Nils (Nils Jonsson) 1804–1870. En jämtländsk storspelman*, Östersund 1963, s. 24.

¹⁶ ÖLA, Aspås kyrkoarkiv, C:2 (Födelse- och dopböcker 1727–1814).

¹⁷ ÖLA, Hallens kyrkoarkiv, C:2 (Födelse- och dopböcker 1788–1861).

¹⁸ ÖLA, Hallens kyrkoarkiv, C:2 (Död- och begravningsböcker 1788–1863).

¹⁹ ÖLA, Föllinge lappförsamlings kyrkoarkiv, C:1 (Lysnings- och vigselböcker 1800–1849).

²⁰ Bohman 1963, s. 26.

²¹ ÖLA, Hallens kyrkoarkiv, C:2 (Födelse- och dopböcker 1788–1861).

mars och Lars i juni.²² Dödsorsaken är okänd. Tre år senare, antingen 8 eller 18 maj 1804 – uppgifterna går isär – föddes en tredje son i Bynom, som likt sin äldsta bror fick heta Nils.²³

Sockenlappssysslan

En sockenlapp i dess ursprungliga mening var en same som var anställd av en socken för att utföra bestämda sysslor åt bönderna, oftast sysslor som bönderna själva inte ville befalla sig med. Sockenlapp var alltså en tjänstetitel. Att avliva, flå och kastrera hästar och hundar tillhörde sockenlappens uppgifter, liksom att ta hand om självdöda djur. Många sockenlappar var skickliga hantverkare och tillverkade föremål som var till nytta för bönderna. Exempel är korgar tillverkade av rötter och vispar och sopar av kråkbärsris. Flera sockenlappar var kända för sin läkedomskonst, något som ingav både respekt och visst anseende. Sockenlappar är kända från Uppland till norra Ångermanland. De anställdes av de socknar som ansåg sig ha råd, och fanns i ungefär hälften av Jämtlands socknar. Den första gången benämningen sockenlapp förekom i skriven form är i begravningsboken i Bergs socken, där sockenlappen Clemet Mårtensson avled år 1731. Sockenlappsinstitutionen upphörde under senare delen av 1800-talet i samband med att industrialismen gjorde sitt intåg. Även om sockenlapparna

²² ÖLA, Hallens kyrkoarkiv, C:2 (Död- och begravningsböcker 1788–1863).

²³ ÖLA, Hallens kyrkoarkiv, C:2 (Födelse- och dopböcker 1788–1861).

var anställda av socknen på ungefär samma villkor som sockenskräddaren och skomakaren, så utgjorde de en liten och marginaliserad grupp i samhället och stod vanligen lågt på den sociala skalan. Socknen brukade upplåta en bit mark åt sina sockenlappar, ibland så stor att de kunde föda några djur. Sockenlappsostället låg vanligen i utkanten av en by eller på kronans allmänning mellan två byar. Sockenlappen och hans familj var kyrkskrivna och fastboende i bygden till skillnad från fjällsamerna. Sockenlapparna kände vanligen utanförskap gentemot både fjällsamer och bönder, och utvecklade därför ett vitt förgrenat kontaktnät med sockenlappar i andra socknar. Det var vanligt med giftermål mellan olika sockenlappfamiljer, och ofta stod man faddrar till varandras barn. Sockenlapparna i Jämtland tycks dock ha haft en hel del kontakter med fjällsamerna, som de kanske i vissa fall var släkt med. Man fick själv ansöka om sockenlappstjänsten, och sedan var det sockenstämman som fällde avgörandet. Gott anseende och att vara känd i socknen samt att ha familj var viktiga urvalskriterier. Det var socknens bönder som avlönade sockenlapparna enligt en bestämd taxa. Ibland betalades i kontanter, ibland in natura. Om man misskötte sin tjänst kunde man bli avskedad. Sockenlappen var nästan undantagslöst en man, men om maken avled eller blev svårt sjuk hände det att hustrun övertog hans uppgifter.²⁴

Av någon anledning började Lisbeths make Jonas snart missköta sin syssla som sockenlapp. I ett protokoll fört vid en sockenstämma, hållen den 16 augusti 1812 i Hallens sockenstuga, kan man läsa:

²⁴ Ewa Ljungdahl. *Sockenlappar i Jämtland*, Östersund 2017, s. 6–16.

Beslöts att den nu innevarande antagne sockenlappen Jon Jonsson, som hela tiden icke gjorde socknen någon nytta och betjäning att från socknen utsägas och en annan i hans ställe antagas.²⁵

I husförhörslängden för Hallens socken står det att Jonas avled 1818,²⁶ men utan att dödsorsak och vistelseort uppges. I dödboken för Hallen år 1818 finns han inte upptagen, så troligen avled han på annan ort utanför socknen, kanske under någon resa. Var Jonas hade tagit vägen och varför han misskötte sitt ämbete avslöjar inte arkiven. Enligt Ragnar Bohman var Jonas strängt religiös, fick samvetskval och började grubbla. Slutligen blev han även likgiltig för sin syssla som sockenlapp.²⁷ Kanske var det en lika trolig som sorglig förklaring.

Trots att sockenstämman formellt sade upp Jonas från hans tjänst 1812 så blev sysslan kvar inom familjen och Lisbet och hans yngsta son Nils fick efter bästa förmåga sköta ämbetet. Nils äldre halvbror Jon var inte längre kvar i barndomshemmet, men enligt kyrkoboken bodde halvsystemen Gunilla hemma, och antagligen fick även hon hjälpa till med sockenlappssysslorna.²⁸ Att sköta hästslakt och andra sysslor som ingick i sockenlappens åtaganden var både fysiskt tungt och föraktat, och livet lär inte ha varit någon dans på rosor för Lisbet, Nils och styvdottern Gunilla under dessa år.

²⁵ ÖLA, Hallens kyrkoarkiv, KI:1 (Sockenstämmoprotokoll 1812–1850), 16/8 1812, § 11.

²⁶ ÖLA, Hallens kyrkoarkiv, AI:3 (Husförhörslängder 1778–1816).

²⁷ Bohman 1963, s. 28.

²⁸ ÖLA, Hallens kyrkoarkiv, AI:3 (Husförhörslängder 1778–1816).

Enligt husförhörslängden uteblev både Lisbet och Nils från nattvarden åren 1821 och 1822.²⁹ Hallen var under dessa år utan sockenlapp, vilket blev alltmer besvärligt för socknens bönder. Frågan behandlades vid sockenstämman, som hölls den 24 juli 1822 i Hallens sockenstuga:

Som sockenlapp enkan Lisbet och hennes son Nils, utan församlingens vetskap och samtycke från socknen bortgått och snart ett helt års tid icke gjort här något biträde beslöts att nämnda lappfolk icke vidare skulle tillåtas att i socknen vistas ej heller här nästa höst mantalskrivas; utan skulle någon annan beskedlig medtalas att gå församlingens ledamöter tillhanda med hästars och hundars nedtagande och avlivande. Yttrades ock allmänt, att i händelse någon torpare eller inhysesman ville åtaga sig denna befattning skulle han som lön erhålla litet korn av varje rök utom billig ersättning för varje dylig förrättning efter överenskommelse.³⁰

Därmed verkar det som sockenlappssysslan var ett avslutat kapitel för "sockenlappsänkan" Lisbet och Nils och kanske även för Gunilla.

²⁹ ÖLA, Hallens kyrkoarkiv, AI:4 (Husförhörslängder 1817–1827)

³⁰ ÖLA, Hallens kyrkoarkiv, KI:1 (Sockenstämmoprotokoll 1812–1850), 24/7 1822, § 3.

Sonen Nils

Nils visade tidigt intresse för fiolmusik. Men när han bad sin far om att få en egen fiol fick han blankt nej. Fadern var religiös och ansåg att fiolen var ett syndens verktyg, men Nils lust att spela var så stor att han sökte sig till spelmän i hemtrakten och lärde sig av dem trots att fadern försökte hindra honom. Modern Lisbet gladdes däremot över Nils musikaliska begåvning och önskade att han skulle bli dansspelman, en helt annan framtid än den föraktade sockenlappssysslän. Det dröjde inte länge förrän Nils hade lärt sig vad hemortens bästa spelmän kunde lära ut vad gäller danslåtar och polskor, som var den musik som man tyckte om och dansade till i de jämtländska bygderna. Nils ansågs redan då vara en skicklig spelman, men han ville utvecklas ytterligare. Han och modern begav sig därför ut på vandring mot Norge och trakterna kring Trondheim och Levanger, där Nils fick lektioner av de skickligaste spelmännen i den trakten. Betalning för lektioner och bostad för honom och modern ordnades genom att de hjälpte till med arbeten på olika gårdar. Vistelsen i Norge var anledningen till att Hallen var utan sockenlapp under åren 1821 och 1822. Snart var Nils känd som en storspelman även i Trøndelag, och när han och modern 1823 återvände till Hallen gick ryktet om hans skicklighet med fiolen före honom. Nils, vanligen kallad "Lapp-Nils", var nu en ofta anlita fiolspelarare på bröllop och vid andra högtidliga tillfällen, men han försörjde sig även som handelsman. Han köpte renhudar, renkött, renost och lappskor av bekanta bland fjällsamerna och sålde dessa varor vidare på marknader. När han reste till en marknad färdades han med egen häst och släde. Nils

var nu så populär att det sades att han måste tingas ett helt år i förväg om man ville att han skulle spela på ett bröllop. Han skrev sina egna låtar och hade ständigt elever.³¹ Många av hans melodier nedtecknades och lever fortfarande kvar hos våra dagars folkmusiker. Kanske följde Lisbet med på marknadsresorna ibland, det känner vi inte till.

Bild 2. Minnestavla över Lapp-Nils i Hallen. Foto Ewa Ljungdahl.

Ålderdom

Trots att sockenstämman 1822 tydligt uttryckte att "nämnda lappfolk" inte skulle få vistas i Hallens socken och inte heller i framtiden få vara mantalsskrivna där, så finns både Lisbet, Nils och hans halvsyster Gunilla antecknade i hus-

³¹ För en mer detaljerad redogörelse, se Bohman 1963, s. 9–52.

förhörslängden och mottog nattvarden år 1826.³² Sockenlappfamiljen står nu antecknad längst ner under rubriken "torpare i Bynom", så efter hemkomsten från Norge bodde Lisbet uppenbarligen kvar i torpet i Bynom tillsammans med sonen och styvdottern. Efter några år utökades hushållet. Den 9 mars 1829 avkunnades i Offerdals kyrka lysning till äktenskap mellan "sockenlappen Nils Jonsson från Hallen och lappigan Kirsten Clementsdotter".³³ Hon kallades i dagligt tal vanligen för Kerstin eller Kersti och kom från Offerdalsfjällen, men hennes härkomst har inte kunnat fastställas med säkerhet. Som nygifta bodde Nils och Kerstin i torpet i Bynom tillsammans med Lisbet, men de befann sig till stor del på resande fot.³⁴ I mars 1830 lämnade styvdottern Gunilla hemmet med attest till Sollefteå och vi kan anta att Lisbet därefter tillbringade den mesta tiden ensam på torpet.³⁵ Utifrån den tidens förhållanden var den 68-åriga Lisbet nu en gammal kvinna.

Den 15 maj 1833 avled Lisbet Nilsson i hemmet i Bynom av "håll och stygn" (lunginflammation), 71 år gammal. I dödboken står hon antecknad som "Lapp Enka inom socknen".³⁶

Även om ingen kan berätta om henne utöver det som står i källorna så förstår vi att hennes liv var kantat med hårt arbete och motgångar, men även med glädje. Att mista

³² ÖLA, Hallens kyrkoarkiv, AI:4 (Husförhörslängder 1817–1827).

³³ Bohman 1963, s. 35. (år 1829 saknas i Offerdals Lysnings- och vigselbok 1800–1861 (ÖLA, Offerdals kyrkoarkiv EI:1).

³⁴ Bohman 1963, s. 35.

³⁵ ÖLA, Hallens kyrkoarkiv, AI:4 (Husförhörslängder 1817–1827).

³⁶ ÖLA, Hallens kyrkoarkiv, C:2 (Död- och begravningsböcker 1788–1863)

sina tvillingsöner samma år som de föddes måste ha varit en oerhörd tragedi, liksom att det var ett hårt slag att bli lämnad ensam med två barn när maken, antagligen deprimerad p.g.a. sina religiösa grubblerier, övergav både familjen och sitt ämbete. Vi kan bara tänka oss vilken stor glädje och upprättelse det måste ha varit för henne att få uppleva att hennes ende överlevande son blev en stor spelman och en respekterad person efter deras svåra tid som sockenlappar.

För att hedra sin avlidna moders minne skänkte Nils i tre omgångar vardera tolv skilling till de fattiga i Hallens socken. Det hörde till undantagen att andra än storbönder och ståndspersoner gav sådana bidrag. Så här lyder noteringarna i kyrkoräkenskaperna:

19 maj 1833. I testamente efter Lapp Enkan Lisbet Nilsdotter från Bynom 12 shilling

18 maj 1834. Lappmannen Nils Jonsson 12 shilling till de fattige

3 april 1836. Lappmannen Nils Jonsson 12 shilling till de fattige³⁷

År 1837 lämnade Nils och hans hustru Kirsten Hallen för att flytta till hennes hemsocken Offerdal. De fick aldrig några barn, så Lisbet hade inga barnbarn. På ålderns höst tappade Nils intresset för musiken och lade undan fiolen. Han avled på torpet i Önet i Offerdal av kallbrand år 1870, vid 66 års ålder. Änkan Kerstin bodde kvar på torpet till sin död 1885.

³⁷ ÖLA, Hallens kyrkoarkiv, Lla:7 (Räkenskaper för kyrka (utom verificationer) 1833–1864).

Enligt bouppteckningen ägde hon då bland annat en postilla och tre psalmböcker, en ko, fyra getter och åtta renar. Både Nils och Kerstin är begravda på Offerdals kyrkogård.³⁸

*

Texten är en lätt reviderad version av en artikel publicerad i Ewa Ljungdahl (red.), *Tre sydsamiska kvinnoporträtt del 2*, Östersund 2019.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Landsarkivet Östersund (SVAR)

Aspås kyrkoarkiv, Födelse- och dopböcker C:2 (1727–1814).

Aspås kyrkoarkiv, Lysnings- och vigselböcker C:2 (1728–1814).

Föllinge lappförsamlings kyrkoarkiv, Husförhörslängder AI:1 (1746–1798).

Föllinge lappförsamlings kyrkoarkiv, Handlingar angående skolan AI:3 (1748–1902).

Föllinge lappförsamlings kyrkoarkiv, Lysnings- och vigselböcker C:1 (1800–1849).

Hallens kyrkoarkiv, Husförhörslängder AI:3 (1778–1816).

Hallens kyrkoarkiv, Husförhörslängder AI:4 (1817–1827).

Hallens kyrkoarkiv, Död- och begravningsböcker C:2 (1788–1863).

Hallens kyrkoarkiv, Födelse- och dopböcker C:2 (1788–1861).

Hallens kyrkoarkiv, Sockenstämmoprotokoll KI:1 (1812–1850).

Hallens kyrkoarkiv: Räkenskaper för kyrka (utom verifikationer) LIa:7 (1833–1864).

Offerdals kyrkoarkiv: Lysnings- och vigselböcker EI:I (1800–1861).

³⁸ För en mer detaljerad redogörelse se Ljungdahl 2017, s. 17–21.

Litteratur

Bohman, Ragnar, *Lapp-Nils (Nils Jonsson) 1804–1870. En jämtländsk storspelman*, Östersund 1963.

Ljungdahl, Ewa, *Sockenlappar i Jämtland*, Östersund 2017.

Thomasson, Lars, "Lappförsamlingar i Jämtland-Härjedalen 1746–1941" i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi*, band 2, Skellefteå 2016.

Åhrén, Ingvar, *Kraantje: Gransjön*, Östersund 2011.

Åhrén, Ingvar, *Frostvikensamernas vinterflyttningar*, Östersund 2013.

LAILA ELIASSON

Lisa Johansson – ulltavlans moder

Om man nämner namnet Lisa Johansson i Vilhelmina så kommer ofta ulltavlor på tal. Lisa var nämligen den som uppfann den konstform som Sune Jonsson¹ benämner ullmosaik, där man skapar motiv med hjälp av färgad ull och olika material från naturen, exempelvis kvistar och mossa. Bland Vilhelminaborna är det emellertid få som vet vad begreppet ullmosaik innebär, utan här pratar man kort och gott om ulltavlor och många är det som har ett eller flera alster av henne hemma på väggarna. Däremot är det få som verkar känna till att Lisa gjorde så mycket annat. Hon skrev böcker, samlade in växtfärgningsrecept, gjorde folklivsuppteckningar och hade hand om Vilhelmina museum i många år. Hennes väg från torparunge till konstnär var emellertid allt annat än en solskenshistoria, vilket ni kommer att få erfara i den här artikeln.

¹ Sune Jonsson, "Lisa Johansson – En minnesteckning" i *Västerbotten. Västerbottens läns hembygdsförenings årsbok 1982* (2), s. 119.

Uppväxten på ett skogstorp

Bild 1. Lisa visar upp en av sina ulltavlor. 1960-tal. Foto: Lennart Sehlin. Vilhelmina kommuns fotoarkiv.

På midsommaraftonen 1894 föddes en liten flicka i byn Idvattnet i Vilhelmina socken. I *Födelse- och dopboken*² noterade prästen hennes namn, Syster Elise, men hon skulle varken komma att kallas för Syster eller Elise, utan hennes tilltalsnamn blev Lisa. I två kolumner gjorde prästen även en notering om moderns yrke och hemvist. Han skrev "Lös piga", vilket innebar att hon inte hade någon fast punkt i tillvaron utan tog arbete där det fanns något att få.

² Vilhelmina kyrkoarkiv. RA/HLA, Födelse- och dopbok 1885–1894.

En sak hade Lisa gemensamt med både sin mor och mormor – hon var oäkting.³ Modern, Kristina Karolina Mathsdotter, hade varit piga hos handlaren Elof Grönlund i byn Svannäs när hon blev med barn. Att Elof vid den här tidpunkten var förlovad med en studentska hindrade honom inte från att krypa i säng med ett tjänstefolk. Som tiderna var då kunde en handlare lätt överskrida de moraliska gränserna utan att riskera att förlora sin status.

Eftersom sockenborna i regel handlade på "krita" var de ofta skuldsatta och Elof hade därför en oerhörd makt över dem. Kunde de inte betala sina inköp under året, kunde han kräva att de måste gå från hem och gård, eller så kunde han ställa andra förnedrande krav. Som plåster på såren för sitt snedsteg gav han Kristina ett porträtt av sig själv och 20 kr i avgångsvederlag, samt skammen på köpet. Och därmed var den affären avklarad.

Nu hade det kanske inte varit fullt så besvärligt om det nu inte var så att Lisa var Kristinas tredje oäkta barn.⁴ I november 1885 hade hon fött dottern Alma, vars fader var drängen Lars Nilsson i Idvattnet.⁵ Förmodligen hade de haft planer på att gifta sig eftersom det i dopboken står skrivet att "Fader låtit kyrkotaga barnets moder så som sin fästevinna", men någonstans längs vägen måste de ha kommit på andra tankar eftersom Kristina blev ensamstående med flickan. I januari 1890 föddes dottern Ester Olivia och för henne finns ingen fader noterad i kyrkböckerna.³ När Kristina nu kom hem till sina föräldrar en tredje gång i

³ Bo Malmberg, *Kronotorpens folk*, Stockholm, 1975, s. 45.

⁴ Lisa Johansson, *Saltlake och blodvälling*, Stockholm, 1968, s. 12–16.

⁵ Vilhelmina kyrkoarkiv. RA/HLA, Födelse- och dopbok 1885–1894.

detta okristliga tillstånd fick hon rådet av sin far att göra som många andra hade gjort i hennes situation: "Gå i sjön". Nu hörsammade hon inte sin fars råd, utan födde dottern Lisa mitt i den ljuvaste sommartid. Men åren som följde skulle bli allt annat än ljuva.

I mitten av 1890-talet dök ett stort antal skogsarbetare upp i Idvattnet för att rensa upp i bäckar och älvar inför den stundande flottningen. Bland bönderna var dessa karlar illa ansedda eftersom de i regel var egendomslösa och ofta levde ett oregerligt liv. "Bolackarna", som de kallades, var kända för sitt supande och för att de ofta spelade bort lönen på kortspel. Därför var Kristinas far inte särskilt glad när Kristina nu lyckades få ihop det med en av männen. Men å andra sidan var det väl bättre att jantan fick någon slags karl än ingen karl alls. Däremot klargjorde han tydligt för dem att det inte skulle bli frågan om någon hästskjuts till kyrkan på bröllopsdagen för hans hästar skulle inte behöva dra ett besudlat par. Så för Kristina och hennes blivande make blev det att vandra hela vägen in till Vilhelmina och tillbaka, både i samband med lysningen och vigseln. Sex mil tur och retur.

Så kom bröllopsdagen. Den 19 september 1896, när Lisa var två år gammal, lovade Kristina Karolina Mathsdotter och Olof Hörnlund från Trehörningsjö att älska varandra i nöd och lust, men redan på vägen hem från Vilhelmina skulle det första tillståndet bli kännbart.⁶ I Vilhelmina hade Olof passat på att införskaffa en hel del brännvin som bröllopgästerna skulle undfägnas med hemma i Idvattnet. Nu var saken den att vägen var lång och Olof blev trött och

⁶ Vilhelmina kyrkoarkiv. RA/HLA, Lysnings- och vigselboken 1896.

törstig där han gick så han började tulla av brännvinet. En sup följdes av en annan. När han och bruden anlände till bröllopgården hade de förväntansfulla gästerna redan börjat samlas, men vid det här laget var Kristina både trött och stingslig och Olof full och vild. Han greps av raseri och rusade på sin brud, tog tag om hennes långa hår och slet loss stora testar så att blodet började sippra fram ur huvudsvålen så att hennes vita brudkrage färgades röd av blod. Så började de båda makarnas äktenskap och skulle så fortsätta, där tre oäkta småflickor skulle bli ett återkommande tvisteämne.

Lisa och hennes systrar fick nu växa upp under mycket svåra förhållanden med en brutal styvfar, en känslökall mor och svälten som en återkommande gäst i torpet där de bodde. I boken *Saltlake och blodvälling* berättar Lisa att hennes styvfar ofta drabbades av raseriutbrott då han kunde slå vilt omkring sig och fäkta med kniven, allt medan han vrålade som ett vilddjur. Många gånger var det en svår svartsjuka som drev honom in i detta tillstånd. Aga blev vardag för flickorna och ständigt fick de höra att de var horungar. Ofta kom han hem berusad och utblottad eftersom han spelat bort de små förtjänster han hade på kortspel. Följden blev att makarna hamnade i bråk som kunde urarta till rena slagsmål. Lisa berättar:

Då styvfar återvände från flottningen, var han dödfull efter en veckas supande och bjudande. Maten i vistet var slut. Korna var svältfödda sedan länge och hade slutat mjölka. Men då styvfar kom hem, hade han inga som helst förnödenheter med sig och alla kontanter hade han supit upp eller spelat bort. De följande dagarna utspela-

des fruktansvärda scener på nybygget. Det blev slagsmål mellan mor och far, som gick omkring i sönderrivna kläder. Blodet flöt och de hotade varandra till livet.⁷

Styvfaderns återkommande vredesutbrott och misshandel av barnen gjorde till slut att Lisa ibland svimmade av skräck. Hon berättar:

Efter måltiden kom talet på mig. Styvfar satt framför elden, och jag var uppkrupen på vedlådan. Då de började samtala om mig, krympte jag ihop av rädsla, och ännu större fruktan kände jag, då han spärrade upp ögonen mot mig och storskrattade. Jag tyckte, att jag höll på att kvävas av ångest och föll framstupa.⁸

Nu kom Lisa att bli liggande som i dvala en lång tid. Ibland vaknade hon till och noterade att det var dag för att nästa gång upptäcka att det blivit natt. Hur länge hon befann sig i detta tillstånd minns hon inte men hon kom ihåg att när hon äntligen började kunna vara uppe hade snön tinat bort.

⁷ Johansson 1968, s. 53

⁸ Ibid, 18f.

Bild 2. Lisa Johansson cirka 19 år gammal. Bild skänkt av Ann-Sofie Gavelin.

En annan gång hade hon fått följa med modern till en bonde för att hjälpa till i ladugården. Bland korna fanns en som var svart- och vitrosig och mycket ilsk. Den gjorde flera försök att slita sig loss för att rusa på Lisa som blev rädd och sprang ut ur fähuset. Då ilsknade Kristina till och sa till Lisa att hon skulle bete sig som folk. Därefter ledde hon resolut in sin dotter i ladugården igen och sa åt henne att

ställa sig framför kon så att den fick se på henne. Följden blev att kon kände av den lilla flickans ångest och började frusta och slänga med huvudet. I den stunden klev någon in i ladugården och såg vad som pågick och utbrast: "Kast jänttoke oppi basn tell kon, sä hon fo lär se, att det är ingen fara". Och Kristina lydde rådet och hivade in dottern in till kon, varpå Lisa svimmade och blev sängliggande en lång tid efter den här händelsen.

Nu började emellertid styvfadern att irritera sig på Lisas återkommande svimningsanfall och sa att nästa gång det inträffade så skulle hon få känna av björkriset till dess hon klev upp och var som folk igen. Vid det här laget hade emellertid ryktet spridit sig om Hörnlunds brutala barnuppfostringsmetoder och Lisas gudföräldrar hade talat om för Kristina att misshandeln måste få ett slut om de inte ville ta livet av jäntan. Följden blev att Lisa fick bo hos sina gudföräldrar en tid. Så gick åren. På skogstorpet Långmyrbacken i Idvattnet föddes flera barn så till slut hade Lisa sammanlagt sex systrar.⁹

På prästgården

När Lisa var 14 år gammal var det dags för konfirmation.¹⁰ Det var den 1 maj 1909 som hon stod ensam och gråtande utanför kyrkan och såg konfirmationskamraterna bli omhändertagna av sina föräldrar när någon plötsligt ställde sig

⁹ Vilhelmina kyrkoarkiv. RA/HLA, Församlingsböcker 1896–1924.

¹⁰ Vilhelmina kyrkoarkiv. RA/HLA, Konfirmationsbok 1909.

vid hennes sida.¹¹ Det visade sig vara kyrkoherden Lars Dahlstedt och hans fru Lotten. De hade lagt märke till den ensamma och ledsna flickan och frågade nu om hon inte ville följa med till prästgården och äta lite innan hon började sin långa vandring hem till Idvattnet. Det erbjudandet tackade Lisa ja till.

Bild 3. Vilhelminas gamla prästgård och nuvarande församlingshem.
Foto: Åke Sörlin. Vilhelmina kommuns fotoarkiv.

När hon någon timme senare lämnade prästgården hade hon fått löfte om att få komma tillbaka till hösten för att tjäna som lillpiga på prästgården.

Efter en tid fick Lisa veta att anledningen till att hon fick komma till prästgården var att Lotten ofta hade haft en

¹¹ Johansson 1968, s. 142–144.

återkommande dröm om en gråtande flicka som bad om hjälp. Hon hade frågat lite var stans i socknen var den här flickan kunde tänkas finnas men utan resultat. Det var inte förrän hon såg Lisa stå utanför kyrkan och gråta på konfirmeringsdagen som Lotten fick ro. Då visste hon att hon hade den hon sökte.

Bild 4. Kyrkoherde Lars Dahlstedt 1909. Foto: Ellen Claeson. Vilhelmina kommuns fotoarkiv.

De följande åren i prästgården blev bland de ljusaste i Lisas liv. Kyrkoherden och hans fru var mycket vänliga mot henne och visade henne en omsorg hon aldrig tidigare hade upplevt. På prästgården öppnade sig dessutom en helt ny värld. Lars var nämligen väldigt mån om att alla pigorna skulle förkovra sig på olika sätt och Lisa gav han en gitarr så att hon skulle kunna lära sig de grundläggande ackorden.

Bild 5. Lotten Dahlstedt 1909. Foto: Ellen Claeson. Vilhelmina kommuns fotoarkiv.

Dessutom lärde han henne de sånger och visor som han tyckte om, och eftersom han hade noterat att Lisa älskade att läsa och skriva så fick hon fri tillgång till hans bibliotek.¹²

En dag hade han frågat henne om hon ville utbilda sig eftersom han i så fall skulle låna henne pengar till utbildningen. Överlycklig begav sig Lisa hem för att tala med mor Kristina om saken, med resultatet att hon genast fick lägga bort alla sådana tankar. Att Lisa skulle få lämna socknen för att studera var otänkbart.

På det tredje året i prästgården blev kyrkoherden obotligt sjuk i kräfta. Då var Lisa 17 år gammal. En dag när hon gick in i hans sovrum för att tända i kakelugnen hade han börjat tala till henne. Han hade nämligen fått veta att hon

¹² Johansson 1968, 146–151.

börjat lära känna en man vars mor var en girig och hård kvinna och han bad Lisa att lägga bort alla tankar på giftermål med den här mannen:

Vänd om medan tid är! Här har du fått en uppfostran, som gör att du kan gifta dig med vem som helst och uppträda i vilka kretsar som helst. Vänd då inte om och gå tillbaka till en miljö som hör urtiden till. Jag kan inte få någon ro, förrän jag vet, att du slagit detta giftermål ur hägen.

Som torparhustru på Lövåsen

Den 30 december 1916, när Lisa var 22 år gammal stod bröllopet mellan henne och just den man som kyrkoherden hade avrått henne ifrån, nämligen Hjalmar Johansson, och nu skulle de flytta hem till hans föräldrar på kronotorpet Småland i Lövåsen.¹³ Visserligen var Hjalmar känd som en snäll och beskedlig person men svärmodern var precis så hård som kyrkoherden hade sagt. Så här berättar Lisa om det välkommandet hon och den förstfödde sonen fick av svärmodern våren 1917:

Så kom vi fram till svärföräldrarnas fina hus. Det var mycket större än alla andra kronotorp i byn. Svärmor kom ut på trappan och skrek:

¹³ Vilhelmina kyrkoarkiv. RA/HLA, Lysnings- och vigselboken 1916.

- Vad är ni för folk, som ligg och drar er till långt fram på dagen. Nu, när det är våranna! Annat ska det bli må ni veta.

Jag hade glatt mig åt vårsolens värme, min lille son och kattungen som smög sig intill mig. Nu slocknade alla ljusa drömmar om att vara mora för kor, får, höns och hästar. Svärmor fortsatte sin monolog:

- Pajken tar jag hand om! Du får börja med att hacka upp ett blomsterland här utanför stugan. Tarpara som bo i byn må se att vi har blommor på gården. Gödsel ha vi gott om och kärran där borta kan du använda.

Min son tog hon ifrån mig och gick in till sitt. Var jag skulle bo fick jag inte veta förrän på kvällen.¹⁴

På Lövåsen skulle Lisa förbli i 30 år och tillsammans med Hjalmar fick hon fyra barn.¹⁵ Lisas svärfar hette Frans Oskar Johansson och var smålänning. Tillsammans med styvsonen arbetade han oförtrutet med dikning och stubbrytning på myr- och mossmarker. Snart kunde gården föda sex kor, en häst och ett antal får. Genom Lisas försorg kunde svärföräldrarna dessutom stoltsera med en vacker rabatt intill bopningshuset och i den fanns både nytto- och prydnadsväxter.

För svärfadern gick allt väl till en början. Han hade tidigare sysslat med affärer i mindre skala men nu ville han bli storhandlare med butik. Därför beställde han hem ett större lager med varor. Men en dag kom en bil till gården med ett olycksbud. Svärfadern var försatt i konkurs. Efter den dagen kom olyckorna i tät följd. Frans Oskar insjuknade i en

¹⁴ Malmberg 1975, s. 63–65

¹⁵ Vilhelmina kyrkoarkiv. RA/HLA, Församlingsböcker 1929–1943.

smärtsam sjukdom och fick lida svårt innan döden kom som en befriare efter två år, närmare bestämt i augusti 1935. Den 1 april 1934 brann gården ner, vilken var så gott som oförsäkrad. Ladugården klarade sig dock och i den bodde Lisa och familjen till dess man lyckats uppföra ett enklare hus. För att hitta ett sätt att försörja sig och kunna ge barnen utbildning började Lisa med grönsaksodling. Genom en trädgårdsförening inom Jordbrukarnas ungdomsförbund fick hon mycket värdefull information och lyckades odla både blomkål, broccoli, tomater, trädgårdshallon och andra nyttoväxter. Hon hade dessutom hand om byns telefonväxel, gjorde dagsverken åt välbärgade personer och fungerade som desinfektör av hus där någon insjuknat i lungtuberkulos.

Livet som konstnär och kulturarbetare

Någon gång på 40-talet flyttade Lisa in till Vilhelmina och började ett nytt liv tillsammans med journalisten och vänstersocialisten Karl Josef Sandberg.¹⁶ De tjugo åren hon fick tillsammans med honom lär ha varit de lyckligaste i hennes liv. Hon började göra uppteckningar åt Nordiska museet, Folklivsarkivet i Lund och Folkmåls- och Folkminnesundersökningen i övre Norrland (FFÖN i Umeå).

¹⁶ Jonsson 1982, 118f.

Bild 6. En av Lisa Johanssons ulltavlor som finns i Vilhelmina museum. Foto: Laila Eliasson.

Det största dokumentationsarbetet gjorde hon emellertid på uppdrag av Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala där nu flera tusen handskrivna blad finns arkiverade med hennes signatur. Böckerna *Saltlake och blodvälling* som hon gav ut 1968 och *Ensam på torpet* som kom ut 1961 handlar i mångt och mycket om hennes eget liv. Hon kom även att publicera egna artiklar, dikter och små berättelser.

År 1949 medverkade hon i Nordiska museets antologi *Skogsarbetarminnen* med berättelsen *En nybyggardotter berättar* och på eget initiativ gav hon ut ett poesihäfte med titeln *Hyllningsdikter* (1961) och några häften med sagor och sägner från Vilhelmina: *Sagor från Vilhelmina* (1970) och *Begynnensens Vilhelmina* (1974).

Mest känd verkar hon emellertid ha blivit för sina växtfärgade ulltavlor. Under sin livstid samlade hon in över 400 växtfärgningsrecept och flera av dem fick hon av sin mor, Eva Ersson, en person som betydde oerhört mycket för Lisa under uppväxtåren. En del av recepten publicerades i Lisa i ett häfte som utgavs första gången 1948 under titeln *Gamla, i Lappmarken kända växtfärgningsrecept*. Hennes ulltavlor finns i dag inte bara i hem och på museer i Sverige utan även utomlands.

Från mitten av 1940-talet och 20 år framåt var hon föreståndare för museet i Vilhelmina. För sina kulturgärningar tilldelades Lisa både Hazeliusmedaljen och Olof Högberg-plaketten år 1968 och 1978 fick hon Vilhelmina kommuns kulturstipendium.

Bild 7. Lisas och maken K. J. Sandbergs gravsten framför Vilhelmina kyrka. Foto: Laila Eliasson.

Lisa Johansson avled den 3 maj 1982 och ligger begravd tillsammans med Karl Josef Sandberg strax utanför Vilhelmina kyrka, alldeles i närheten av den plats där hon stod ensam och gråtande konfirmationsdagen den 1 maj 1909. Hon blev 88 år gammal.

*

Texten är en reviderad version av Laila Eliassons tidigare publicerade artikel "Lisa Johansson – torparungen som blev ulltavlans moder" i *Västerbotten förr och nu*, sektionen Västerbottnisk kvinnohistoria, 2020. Artiklarna i denna nättidskrift finns elektroniskt tillgängliga här:
<<https://nattidskriftenvasterbotten.se>>

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Vilhelmina kyrkoarkiv

- RA/HLA, Födelse- och dopbok 1885. SE/HLA/1010226/C/5, s. 25
- RA/HLA, Födelse- och dopbok 1894. SE/HLA/1010226/C/5, s. 296
- RA/HLA, Församlingsböcker 1896–1924. SE/HLA/1010226/A II a/2, s. 434
- RA/HLA, Församlingsböcker 1929–1943. SE/HLA/1010226/A II a/16, s. 2149
- RAHLA, Husförhörslängd 1886–1895. SE/HLA/1010226/A I a/10a, s. 293
- RA/HLA, Konfirmationsbok 1909. SE/HLA/1010226/D I/2, s. 96
- RA/HLA, Lysnings- och vigselboken 1896. SE/HLA/1010226/E/ I/4, s. 11
- RA/HLA, Lysnings- och vigselboken 1916. SE/HLA/1010226/E I/5, s. 37

Tryckta källor

Eliasson, Laila, "Lisa Johansson – torparungen som blev ulltavlans moder" i *Västerbotten förr och nu*, sektionen Västerbottnisk kvinnohistoria, 2020. Artiklarna i denna nättidskrift finns elektroniskt tillgängliga här: <<https://nattidskriftenvasterbotten.se>>

Johansson, Lisa, *Saltlake och blodvälling*, 1968, Stockholm.

Jonsson, Sune, "Lisa Johansson – En minnesteckning" i *Västerbotten*.

Västerbottens läns hembygdsförenings årsbok, 1982 (2), Umeå.

Malmberg, Bo, *Kronotorpens folk*, 1975, Stockholm.

DANIEL LINDMARK

Att undersöka historiska övergrepp

Arjeplogs lappscola vid 1800-talets
början

Forskning om historisk rättvisa – några utgångs-
punkter

Vitboksprojektet om Svenska kyrkan och samerna avslutades formellt i februari 2017 efter drygt fyra års arbete. Projektet kan betraktas som en aktivitet inom fältet *historisk rättvisa*, dit olika typer av dokumenterande, ursäktande och försonande praktiker brukar räknas.¹ Arbetet för historisk rättvisa är ett globalt fenomen, och den forskning som bed-

¹ Daniel Lindmark, "Historiebruk i retrospektiva praktiker. Historikers bidrag till försoning" i Daniel Lindmark (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*, Umeå 2016, s. 115–142; Björn Norlin & David Sjögren, "Educational History in the Age of Apology: The Church of Sweden's 'White book' on Historical Relations to the Sami, the Significance of Education and Scientific Complexities in Reconciling the Past" i *Educare – Vetenskapliga skrifter* 2019, s. 69–95: <<https://doi.org/10.24834/educare>>. 2019.1.4.

rivs är en internationell angelägenhet.² Komparativa perspektiv är vanliga, och detta gäller också den forskning som rör praktiker för att åstadkomma historisk rättvisa för samer. Ett exempel på detta är projektet "Trading Justice for Peace" som genomför en kritisk granskning av den pågående norska sannings- och försoningskommissionen om förnorskningen av samer och olika finskspråkiga grupper.³ Där utgör de avslutade sannings- och försoningskommissionerna i Sydafrika och Kanada jämförelsematerial. Jag kommer här att ta utgångspunkt i den kanadensiska kommissionen om internatskolor för urbefolkningarnas barn, så kallade *Indian Residential Schools*. Först ska jag dock försöka formulera det problem som jag avser belysa här.

I min tidigare forskning om det skolsystem som inrättades på 1700-talet, den så kallade *lappskolan*, har jag i första hand intresserat mig för den ideologiska påverkan som skolbarnen utsattes för genom undervisningen. Syftet med lappskolan var uttryckligen att få samerna att överge sina traditionella religiösa föreställningar och riter. Skolan skulle fungera som en omvändelseanstalt, och ett antal strategier tillgreps för att göra den ideologiska påverkan så effektiv som möjligt. Till dessa strategier hörde att eleven skulle isoleras från sin naturliga omgivning tills undervisningen

² För en introduktion till fältet, se David Sjögren, "Att göra upp med det förflutna. Sanningskommissioner, officiella ursäkter och vitböcker i ett svenskt och internationellt perspektiv" i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi*, Skellefteå 2016, s. 123–152.

³ Den fullständiga projekttiteln är "Trading Justice for Peace: 'Reconciliation' as a transformative concept in the Sami-Norwegian TRC process". Projektet leds av Bernd Krupka vid universitetet i Tromsø.

hade nått sitt mål: att eleven skulle kunna "styra och handleda" sig själv, som det står i 1735 års skolinstruktion.⁴ Detta har jag tolkat i anslutning till den pietistiska pedagogikens ideal att åstadkomma en "inifrånstyrd" människa.⁵ I skolinstruktionen finns exempel på både viljans manipulering och skapandet av det moderna samvetet, som båda är utmärkande drag i den pietistiska pedagogiken. För mig står det alltså helt klart att eleverna i 1700-talets lappskola utsattes för en mycket kraftig påverkan, ett slags "inre kolonisation", där det var barnens själar som skulle erövrats. I anslutning till Richard Gawthrops analys av de pietistiska anstalterna i 1700-talets Halle har jag betecknat denna påverkan som "indoktrinering".⁶ Till stöd för min analys har jag inte bara haft 1735 års skolinstruktion, utan också en tidigare skolmästares redogörelse för den verksamhet som han bedrev i Jokkmokks lappskola på 1760-talet.⁷

⁴ Se vidare nedan. Skolinstruktionen finns tryckt i Elof Haller, *Svenska kyrkans mission i Lappmarken under frihetstiden*, Stockholm 1896, s. 148–155 samt i Daniel Lindmark (utg.), *1812 års uppfostringskommittés enkät: Svaren från lappmarksförsamlingarna*, Umeå 1988, s. 8–13.

⁵ Astrid Norberg, *Uppfostran till underkastelse. En analys av normer för föräldra-barnrelationer i religiös litteratur om barnuppfostran i Sverige 1750–1809*, Lund 1978.

⁶ Richard Gawthrop, *Pietism and the Making of Eighteenth-century Prussia*, Cambridge 1993.

⁷ Daniel Lindmark, "Pietism and Colonialism: Swedish Schooling in Eighteenth-century Sápmi" i *Acta Borealia* 2006, s. 116–129. Skolmästarens redogörelse finns utgiven av trycket: Theophilus Gran, "Några samlade tecken och bewis på Christendomens tilväxt uti Luleå Lappmarck och Jockmoks Församling" i Daniel Lindmark (red.), *Berättelser från Jokkmokk. En kommenterad utgåva av två 1700-talsmanuskript till*

Jag kommer här att inrikta mig på en delvis annorlunda aspekt av det lappscolesystem som etablerades i Sverige på 1700-talet. Frågan gäller i vad mån det förekom fysiska övergrepp på eleverna och om dessa i så fall var systematiska. Till frågans bakgrund hör att kolonialmakter över hela världen har använt internatskolor för att skola om ursprungsbefolkningars barn. I vissa fall har grava missförhållanden gjort att barn har vanvårdats, misshandlats och även dött. Detta gäller inte minst de cirka 130 Indian Residential Schools där 30 procent av urbefolkningarnas barn i Kanada placerades mellan 1879 och 1996. Många elever fördes till skolorna med tvång, mot föräldrarnas vilja. Skolorna drevs av olika kyrkor och hade statlig finansiering. En sannings- och försoningskommission arbetade åren 2008–2015 med den här frågan, och slutsatsen var att skolsystemet hade ägnat sig åt kulturellt folk mord genom den assimilationspolitik som bl.a. innebar förbud mot att tala andra språk än engelska. Av cirka 150 000 skolbarn hade uppemot 6 000 dött i skolåldern, och av de 70 000 tidigare elever som fortfarande levde när kommissionen arbetade, hade närmare hälften utsatts för sexuella övergrepp.⁸

belysning av lappmarkens kristianisering och Pro Fides äldsta historia, Stockholm 1999, s. 39–100.

⁸ Det exakta antalet ligger någonstans mellan 3 200 och 6 000 döda. Truth and Reconciliation Commission of Canada, *Honouring the Truth, Reconciling for the Future: Summary of the Final Report of the Truth and Reconciliation Commission of Canada*, 2015: <http://nctr.ca/assets/reports/Final%20Reports/Executive_Summary_English_Web.pdf>.

De kanadensiska Indian Residential Schools var inte unika. Runt om i världen inrättade kolonialmakter liknande skolsystem för urfolkens barn. Den svenska nomadskolan för samiska barn kan betraktas ur samma perspektiv. Skolformen infördes år 1913 och gällde de rennomadiserande fjällsamernas barn. Ett viktigt syfte var att skydda samerna från civilisationens skadliga inverkan på deras traditionella levnadssätt. Undervisningen hölls därför på en låg nivå, och skolorna utformades så att eleverna inte skulle vänja sig vid några moderna bekvämligheter. Tidigt förekom protester mot nomadskolesystemet, men det kom att vara i funktion i flera årtionden. År 2016 utkom boken *"När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka"*, som utgör slutrapporten från det s.k. Nomadskoleprojektet, som drevs av Svenska kyrkan parallellt med Vitboksprojektet. Av boken framgår att elevernas modersmål förtrycktes också i nomadskolan, men i övrigt var förhållandena inte lika problematiska som i de kanadensiska Indian Residential Schools.⁹

⁹ Kaisa Huuva & Ellacarin Blind (red.), *"När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka."* Minnesbilder från sameernas skoltid, Stockholm 2016. Om den varierande inställningen till samiska som undervisningsspråk, se Otso Kortekangas, *Tools of Teaching and Means of Managing. Educational and Sociopolitical Functions of Languages of Instruction in Elementary Schools with Sámi Pupils in Sweden, Finland and Norway 1900–1940 in a Cross-National Perspective*, Åbo 2017.

Olika sätt att närma sig övergrepp i historien

Det finns två huvudsakliga sätt att närma sig frågan om eventuella fysiska övergrepp i 1723 års lappskolesystem. Det första alternativet representerar en deduktiv ansats. Den innebär att man i förväg definierar vilka förhållanden och företeelser som ska betraktas som övergrepp. Då skulle en frågeformulering kunna se ut på följande sätt: Utsattes barnen för vanvård, misshandel och sexuella övergrepp? Den deduktiva ansatsen kan bygga på vad vi vet om missförhållanden i liknande skolsystem, exempelvis de kanadensiska Indian Residential Schools, men den kan också ta sin utgångspunkt i dagens uppfattningar om vad som är rimliga respektive orimliga sätt att behandla barn. Problemet med denna ansats är att den riskerar att behäftas med anakronism eller presentism, dvs. att frågan speglar föreställningar som härrör från en annan tid än den som ska undersökas.

Det andra alternativet är en induktiv ansats. Den innebär att man går till källorna och låter dessa avgöra vad som i den aktuella tiden kunde uppfattas som övergrepp mot skolelever. Det är en dylik ansats som jag här avser att tillämpa. Forskningsfrågan skulle kunna formuleras på följande sätt: Hur såg samtida aktörer på barnens fysiska behandling i skolan? a) Vad ansågs vara oacceptabelt? b) Var det någon skillnad i bedömningen mellan olika (kategorier av) inblandade (dvs. elever, föräldrar, församlingsbor, lärare, inspektorer, visitorer, stiftsledning)? Om den första delfrågan försöker komma åt vad som i den undersökta tiden uppfattades som övergrepp mot elever, är den andra delfrågan inriktad mot eventuell systematik i övergreppen.

Kort sagt: var övergreppen inbyggda i själva skolsystemet, eller rörde de sig om enskilda avvikelser som rättades till? Genom att utgå från fall där flera olika inblandade gav uttryck för sina åsikter, blir det möjligt att diskutera eventuell systematik. Om alla parter fördömde en skolmästares agerande gentemot eleverna, är det uppenbart att de aktuella handlingarna i samtiden bedömdes som oacceptabla. Om däremot bara elever och föräldrar protesterade mot en viss behandling, medan lärare, inspektorer och visitatorer fann samma behandling fullt rimlig och försvarbar, framträder en annan bild, där övergreppen framstår som inbyggda i själva skolsystemet.

Min undersökning av fysiska övergrepp i den svenska lappskolan är inte systematisk. Den bygger i stället på ett exempel från Arjeplogs lappskola vid sekelskiftet 1800. Även om det rör sig om ett enstaka exempel, möjliggör det en diskussion av frågan om förekomsten av övergrepp liksom deras relation till skolsystemet som sådant.

1723 års undervisningsförordning och lappskolans etablering

Lappskolan tillkom genom beslut vid 1723 års riksdag. Undervisningsförordningen följdes upp med en skolstat 1729, som fastställde de ekonomiska ramarna, och en skolinstruktion 1735, som reglerade undervisningen och elevernas, skolmästarens och skolinspektorns plikter. Beslutet innebar att en internatskola för sex elever skulle inrättas inom varje lappmarksförsamling. Utbildningen skulle vara

tvåårig, och undervisningen skulle inriktas mot läsning och kristendomskunskap. Det tog tid att införa det nya skolsystemet, men vid 1700-talets mitt var skolor i gång i alla lappmarksförsamlingarna. Från 1744 fanns också ett system med ambuleringe hjälplärare, s.k. *kateketer*, som rekryterades bland de mest försigkomna eleverna i lappskolan som utbildades ett extra år. Lärarna i lappskolorna var prästvigda teologer.

Undervisningen i lappskolorna kom i stort sett att överensstämma med de krav som kyrkan ställde på alla sina medlemmar: att lära sig läsa genom ABC-boken, att behärska kristendomens grunder så som dessa uttrycks i Luthers lilla katekes samt att fördjupa sina kristendomskunskaper via en katekesutveckling. De första lappskolorna startade år 1732 i Åsele och Jokkmokk. Av de första examinationsprotokollen från Jokkmokk framgår att undervisningen där skedde på svenska, förmodligen för att skolmästare Lars Malming inte behärskade samiska. Enligt skolinstruktionen skulle undervisningen bedrivas på både svenska och samiska med hänvisning till att läroböckerna var tvåspråkiga.¹⁰ Detta stämde visserligen för tiden före 1726, men när läromedel utvecklades för den nya lappskolan, blev dessa enspråkigt samiska.¹¹ 1723 års undervisningsförordning tog upp vikten av samiska läromedel, och på 1720-talet arbetade olika myndigheter med att ta fram

¹⁰ Lindmark 1988, s. 10.

¹¹ Tuuli Forsgren, *Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850*, Umeå 1988.

nya läroböcker på samiska. Först med Pehr Fjellströms insatser på 1730-talet ledde arbetet till konkreta resultat.¹²

1735 års lappskoleinstruktion

När de första lappskolorna inledde sin verksamhet år 1732, fanns fortfarande inget styrdokument som reglerade undervisningen. 1735 års skolinstruktion tillkom för att tillgodose ett behov av att reglera lärarnas arbete i de ny-startade skolorna.¹³ I december 1732 vände sig Carl Solander i Piteå till domkapitlet i Härnösand och begärde en instruktion för läraren i Jokkmokks lappskola. Han upprepade sitt önskemål året därpå. Solander var konrektor vid Piteå trivialskola och visitator över Piteå och Luleå lappmarker. Behovet av en skolinstruktion var föranlett av de förhållanden som rådde i Jokkmokk. Skolmästare Lars Malming anklagades nämligen av både Solander och kyrkoherde Petrus Alstadius i Jokkmokk för att inte ha försett eleverna med de förnödenheter som de hade rätt till enligt 1729 års skolstat. Han uppgavs även ha varit orimligt hård mot sina elever och dessutom ha använt dem som arbetskraft i stället för att undervisa dem. På grund av denna behandling hade eleverna rymt från skolan. Föräldrarna ville inte tvinga sina barn att gå tillbaka till skolan, eftersom de

¹² Forsgren 1988.

¹³ För en mer detaljerad redogörelse för skolinstruktionens tillkomst-historia, se Daniel Lindmark, *En lappdrängs omvändelse. Svenskar i möte med samer och deras religion på 1600- och 1700-talen*, Umeå 2006, s. 106–110.

befarade att barnen skulle rymma på nytt och då riskera att omkomma. Över huvud taget ifrågasatte de nyttan av skolgången, eftersom Malming inte behärskade samiska.

Som svar på Solanders och Alstadius rapporter och önskemål skickade superintendent Nicolaus Sternel ut preliminära anvisningar som Solander kommunicerade med Malming i samband med visitationen av Jokkmokks lappskola i februari 1733. Anvisningarna kan betraktas som ett embryo till 1735 års lappskoleinstruktion. De som hade överinseende över skolan, accepterade således inte de uppdragade förhållandena. I stället slog man larm och försökte få till stånd åtgärder som skulle förbättra situationen för eleverna. I själva verket förefaller flera inslag i skolinstruktionen ha tillkommit för att stävja sådant beteende som kyrkans företrädare på olika nivåer fann oacceptabelt. Jag ska här peka på ett par punkter.

Den första punkten rör den kritik som hade riktats mot skolmästare Malming för att inte ha följt skolstatens bestämmelser i fråga om elevernas underhåll. Enligt skolinstruktionen var det skolans inspektör, vanligen kyrkoherden på platsen, som skulle kontrollera att eleverna fick vad de behövde i fråga om mat, dryck, kläder och omvårdnad. Frågan togs också upp under skolmästarens plikter. Det ålåg nämligen skolmästaren att följa skolstatens bestämmelser om elevernas underhåll. En skolmästare fick alltså inte undanhålla eleverna de förnödenheter som de enligt skolstaten var berättigade till.¹⁴

Den andra punkten rör den hårdhet som skolmästare Malming uppgavs ha visat gentemot sina elever. Skolin-

¹⁴ Lindmark 1988, s. 8, 12f.

struktionen stadgade att undervisningen skulle bedrivas "med sagtmodighet, vänlighet och stort tålamod". Vidare förbjöds läraren att bemöta eleverna "med hårda och bittra ord". Lika förbjudet var det att hantera eleverna "med hugg och slag", särskilt när det gällde deras läxor. Visserligen förutsatte skolinstruktionen att aga kunde behöva tillgripas när förmaningar inte räckte, men då skulle agan vara måttlig så att eleverna inte blev avskräckta från fortsatt skolgång.¹⁵

Redan tillkomsten av 1735 års instruktion visar att det förekom viss fysisk behandling av eleverna som inte uppfattades som acceptabel. Att förhållandena i Jokkmokks lappskola förtjänade kritik förefaller alla inblandade ha varit överens om: elever, föräldrar, kyrkoherde/inspektör, visitator och superintendent. Skolinstruktionen tillkom för att rätta till de förhållanden som rådde i Jokkmokk och samtidigt ge verksamheten inom hela skolsystemet en önskvärd inriktning.

Skolmästare Olof Norenus i Arjeplogs lappskola

Den 1 februari år 1800 tillträdde Olof Mårtensson Norenus tjänsten som skolmästare vid lappskolan i Arjeplog.¹⁶ Han var då 55 år gammal och hade varit prästvigd i 15 år utan

¹⁵ Lindmark 1988, s. 12.

¹⁶ Framställningen bygger på Erik Nordberg, *Arjeplogs lappskola. Anteckningar*, Stockholm 1955, s. 143–151. Ytterligare biografiska data om Norenus återfinns i Sven Lodin, *Carl Olof Rosenius i unga år (1816–1842)*, Stockholm 1933, s. 119–133.

att få någon fast anställning. De första åren efter prästvigningen verkar han mest ha drivit omkring i Stockholm och Uppsala, och Härnösands domkapitel fick till slut uppmana honom att återvända till hemstiftet. Han var nämligen född i Noret i Lövånger, därav namnet *Norenius*. Domkapitlet förefaller dock ha tvekat inför att använda honom som präst. Hans predikokonst lämnade en del övrigt att önska. Enligt Petrus Laestadius skulle han en juldag ha predikat om Kristi födelse. Han började då med Adam och fortsatte genom släktregistren i Gamla Testamentet för att efter två timmar komma fram till kung Salomo. Då ingrep klockaren och uppmanade honom att avsluta predikan.¹⁷

Hösten 1801 hämtade föräldrarna hem skolbarnen från Arjeplogs lappskola. Kyrkoherde Sundelin, som var skolans inspektor, lyckades inte förmå dem att sätta sina barn i skolan igen. När Sundelin i maj 1802 förhörde tre av barnen, framkom att skolmästare Norenius inte hade bedrivit någon ordentlig undervisning, varför eleverna hade gjort mycket begränsade framsteg. Det var dock ytterligare förhållanden som avslöjades av kyrkoherde Sundelins undersökning:

Det var i sanning för mig ett bekymmersfullt ögnablick at afhöra alla de klagomål, som Barnen i förening med hela allmogen förebragte såsom skäl för denna deras sjelftagna utväg at rädda Barnen från hunger och annars ett hårt och oömt bemötande. Jag borde äfven säga, ehuru jag afskyr at nämna, de anklagade Scholmästaren för et upförande som strider mot anständighet och goda

¹⁷ Petrus Læstadius, *Journal för första året af hans tjenstgöring såsom missionaire i Lappmarken*, Umeå 1977, s. 66f.

seder. Jag frugtar at jag redan för vida gådt i sanningen af min Berättelse som för ingen del kan vara hugnande för mine Höge Förmän at mottaga och afhöra, men då jag altid varit van at föra sanningens språk, hvi skulle jag då fläcka mina få återstående dagar med förtigande af händelser, hvilcka, jag vågar säga, stört mitt lefnads lugn.¹⁸

Citatet tydliggör Sundelins vånda inför att berätta om de anklagelser för oanständigheter som riktades mot skolmästare Norenus. Uppenbarligen hade denna del av anklagelserna mot Norenus gjort Sundelin särskilt upprörd.

Kateketen Jonas Olofsson blev tillförordnad skolmästare i stället för Norenus, och i februari 1803 genomförde prosten Nils Ström i Skellefteå en undersökning av förhållandena i Arjeplogs lappskola. Prosten Ström var då visitator för lappmarksförsamlingarna och lappskolorna. Ström var inte ensam, utan ledde snarast en hel kommission, eftersom han biträdades av häradshövdingen Sundelin, landsfiskalen Björk, kronobefallningsmannen Lindahl och adjunkten Edin. Den sistnämnde fungerade som tolk. Förhöret ägde rum i prästgården, dit skolbarnen, deras föräldrar och skolmästare Norenus hade kallats. Även ytterligare församlingsbor var närvarande.

Föräldrar och övriga församlingsbor hävdade att man hade goda skäl för sin kritik mot Norenus och begärde att få en annan lärare. Barnen berättade att de aldrig hade fått några läxor, men att de efter söndagsgudstjänsten hade fått läsa texter och böner. Det var bara på onsdagarna som de

¹⁸ Citatet efter Nordberg 1955, s. 145.

hade blivit undervisade. Norenus verkade inte heller ha lärt sig det samiska språket ordentligt. Tre byalänsmän uppgav sig tvivla på hans förmåga att undervisa, eftersom han inte bara saknade nödvändiga kunskaper i samiska, utan också "alt ifrån sin första barndom ej ännu hunnit förvärfwa sig skicklighet at på sitt eget modersmål göra sig begripelig och redigt föreställa en sak. Med hwilket ytt-rande allmogen hördes enhälligt instämma."¹⁹ Norenus själv hävdade att barnen nog förstod hans samiska om de bara ville.

Det var dock inte bara undervisningen som var bristfäll-ig. När frågan om barnens underhåll kom upp, svarade allmogen "med rörelse" att "om icke föräldrarne sjelfwa till sina barns underhåll wid skolan bidragit skulle de swultit ihjäl".²⁰ En kokerska som hade arbetat hos Norenus bekrä-f-tade att skolbarnen hade fått både undermålig och otillräck-lik mat och att barnen ofta hade fått gå hungriga. Fru Norenus försökte försvara mathållningen med att barnen fått så riklig föda att de inte åt upp all mat som serverades. Enligt barnen berodde detta på att maten var så otjänlig att de inte kunde äta den, och som bevis uppvisades en brödbit som mestadels bestod av agnar. Då kateketen Jonas Olofs-son stödde barnens vittnesmål, tvingades fru Norenus er-känna sakernas tillstånd. Hon kunde inte heller neka till att hon varit snål med barnens kläder.

Ytterligare kritik riktades mot förhållanden i skolan. Barnen hade frusit i bryggstugan där de hade sovit, och när de hade velat värma sig i köket, hade de blivit utkörda,

¹⁹ Citerat efter Nordberg 1955, s. 147.

²⁰ Ibid.

ibland med våld, särskilt när skolmästaren varit berusad. En mamma berättade att Norenus hade slagit hennes dotter med ett vedträ över axeln så att armen fortfarande var förlamad. Också fru Norenus anklagades för att ha slagit en elev med ett vedträ, något som kateketen Jonas Olofsson hade bevittnat. Kateketen hävdade att barnen hade blivit "hårt handterade",²¹ inte bara av paret Norenus, utan också av tjänstefolket.

Slutligen togs Norenus osedliga leverne upp. Detta gällde inte bara hans fylleri, som också präglade helgdagarna – han gick direkt från kyrkan till krogen – utan också hans oanständighet. Han anklagades för att ha blottat sig för tjänstefolk och skolflickor, och dessutom skulle han ha stängt in sig med skolflickor och försökt förmå dem till sexuellt umgänge.

Eftersom både prosten Nils Ström och Härnösands domkapitel ansåg att Norenus var omöjlig att använda som skolmästare – ja, han uppfattades nog inte som anställningsbar över huvud taget; domkapitlet ansåg till och med att han inte var vid sina sinnens fulla bruk – så arbetade man för att ge honom avsked med pension. Efter många turer beslutade kanslersgillet i december 1803 att ge honom en årlig pension. Norenus levde sina sista år i Norrböle i Skellefteå, och varje år åkte han ned till Stockholm för att hämta ut sin pension.

Vi kan alltså konstatera att inspektor, visitor och domkapitel inte accepterade Olof Norenus sätt att sköta sin skolmästarsyssla. Man tog barnens, föräldrarnas och de övriga församlingsbornas vittnesmål på allvar, man upp-

²¹ Citerat efter Nordberg 1955, s. 149.

rördes över missförhållandena och man gjorde vad man kunde för att förändra sakernas tillstånd.

Avslutande reflektioner

Vad kan sägas om lappskolesystemet utifrån de händelser som utspelade sig i Arjeplogs lappskola i början på 1800-talet? Det är naturligtvis förenat med problem att dra generella slutsatser ur ett enskilt exempel. De olika intressenternas syn på fallet Norenus i Arjeplog låg emellertid i linje med skrivningar i 1735 års skolordning och de kyrkliga myndigheternas hantering av det ärende som föranledde skolordningens tillkomst. Därför kan ärendet sägas representera mer än ett enskilt exempel.

Klagomålen mot skolmästare Norenus i Arjeplogs lappskola i början på 1800-talet ger vid handen att det förekom behandling av eleverna som dessa och deras föräldrar samt församlingsborna uppfattade som oacceptabel. Det var flera företeelser som blev hårt kritiserade: eleverna hade fått både undermålig och otillräcklig mat; deras kläder hade varit snålt tilltagna; de hade fått sova i ett ouppvämt rum; de hade blivit slagna med tillhyggen; skolmästaren hade visat sig naken för de kvinnliga eleverna och försökt förmå dem till sexuella handlingar. De kyrkliga myndigheternas hantering av klagomålen visar att de förhållanden som elever, föräldrar och församlingsbor kritiserade, inte accepterades av de kyrkliga myndigheterna. Kyrkoherde Sundelin, som också var skolans inspektör, samt prost Ström, som var skolans visitator, utredde ärendet och rapporterade till domkapitlet i Härnösand. De kyrkliga instanserna var över-

ens om att eleverna hade fått utstå oacceptabel behandling under Norenus tid som skolmästare i Arjeplog. Därför blev han avsatt och ersatt med en annan lärare. De påtalade fysiska övergrepp som förekom i Arjeplogs lappskola var alltså inte systematiska, dvs. inbyggda i själva skolsystemet, utan uppfattades av alla inblandade som oacceptabla avvikelser som snarast måste rättas till.

Kan man komma längre i bedömningen av lappskolesystemet genom att anställa en jämförelse med förhållandena i de kanadensiska Indian Residential Schools? En möjlig slutsats utifrån ett komparativt perspektiv skulle kunna formuleras på följande sätt:

Det är svårt att hävda att verksamheten i lappskolorna handlade om assimilation eller kulturellt folk mord som i de kanadensiska Indian Residential Schools. Det var inte fråga om att utplåna hela den samiska kulturen. I 1700-talets lappskolesystem bedrevs undervisningen vanligen på samiska och det framstod som självklart att den absoluta huvuddelen av eleverna efter skolan skulle återvända till traditionella samiska näringar. Dessutom var det inga barn som med tvång placerades i lappskolan, och framför allt tolererades inga fysiska övergrepp. De övergrepp som förekom var kopplade till enskilda lärare, och de kyrkliga instanserna reagerade både starkt och omedelbart när missförhållanden uppdagades. Kyrkans företrädare tog elevernas och föräldrarnas vittnesmål på fullaste allvar och sopade inga övergrepp under mattan.

Den föreslagna slutsatsen bygger inte bara på hanteringen av förhållandena i Arjeplog vid sekelskiftet 1800, utan speglar också en bredare kunskap om skolsystemet sådant detta framträder i skolordning och skolpraxis. Inte desto

mindre är den problematisk, eftersom den tyngsta argumenteringen bygger på en begränsad del av skolans vardag, nämligen elevernas fysiska välbefinnande. Slutsatsen implicerar nämligen att lappskolesystemet var tämligen acceptabelt genom att kyrkans företrädare inte tolererade att elever utsattes för fysiska övergrepp. Visserligen måste frågan om hur eleverna hanterades fysiskt anses vara viktig vid en bedömning av lappskolesystemet, men om generella slutsatser dras om lappskolesystemet utan att undervisningens ideologiska påverkan på eleverna tas i beaktande, riskerar bilden att bli snedvriden.

En annan invändning kan riktas mot det komparativa perspektivet, i synnerhet valet av jämförelseobjekt. Att ställa det svenska lappskolesystemet mot det kanadensiska systemet med Indian Residential Schools kan förefalla rimligt, eftersom det rörde sig om likartade skolsystem: kyrkligt organiserade internatskolor med statligt stöd där en kolonialmakt erbjöd särskild undervisning för urfolks barn. Inte desto mindre fyller jämförelsen en tydlig retorisk funktion genom att lappskolesystemet kontrasteras mot ett system som i tidigare forskning har bedömts vara så problematiskt att dess syfte och funktion har betecknats som kulturellt folkmord. Vid en jämförelse med detta ytterst problematiska skolsystem framstår lappskolesystemet som tämligen oproblematiskt och humant. Den föreslagna slutsatsen tar nämligen fasta på de mest problematiska dragen i de kanadensiska Indian Residential Schools, punkter där lappskolesystemet uppvisar mindre problematiska inslag, och diskuterar inte de drag som de två skolsystemen hade gemensamt, till exempel elevernas långvariga isolering från familj och ursprungskultur.

Vad är då en rimlig bedömning av 1700-talets svenska lappscolesystem? Av de resonemang som jag har fört i anslutning till den komparativa ansatsen finns det anledning att understryka vikten av att jämförelser genomförs så att både likheter och skillnader lyfts fram. Ett annat memento gäller att det är riskabelt att dra generella slutsatser om ett skolsystems funktion när empirin är begränsad till en del av skolverkligheten. Under beaktande av dessa metodregler måste man väga in den ideologiska påverkan som lappskolan utövade på sina elever. Lappskolans elever skyddades från systematiska fysiska övergrepp genom tydliga styrdokument och ett välutvecklat kontrollsystem i form av återkommande inspektioner och visitationer. I detta avseende får eleverna i det svenska lappscolesystemet sägas ha varit mindre "hårt handterade" än eleverna i kanadensiska Indian Residential Schools. Det är dock svårare att väga in den ideologiska påverkan som eleverna utsattes för. Jag ska peka på en särskild aspekt som gör den humana fysiska behandlingen problematisk i relation till skolans ideologiska påverkan på eleverna.

De gränser som sattes i både norm och praxis för fysiska övergrepp på lappskolans elever kan inte bara tolkas som omtanke om eleverna och deras välbefinnande. Det går också att förstå den humana behandlingen av eleverna som styrd av ambitionen att optimera skolans ideologiska påverkan. Vissa inslag i 1735 års skolordning kan nämligen tolkas i den riktningen. Som framgått förbjöd skolordningen skolmästaren att använda hårda ord eller "hugg och slag". I stället skulle han uppmuntra eleverna med olika argument och förmaningar tills de själva kunde inse det

nödvändiga i "detta Gudelige verk".²² På ett annat ställe uppmanas skolmästaren att "genom sin flit och trogna omvårdnad" skapa förutsättningar för att varje elev frivilligt skulle känna sig förpliktad till "all möjlig tjänst" som erkänsla för den möda som läraren hade ägnat sina elever.²³ Lappskolans undervisning syftade uttryckligen till att varje elev med tiden skulle kunna "styra och handleda" sig själv.²⁴ För att detta mål skulle nås, fick eleverna inte bli avskräckta från skolan genom fysiskt våld, utan i stället förmås att ta emot undervisningen av fri vilja.

Att förstå hur lappskolan fungerade och vilken effekt den hade på sina elever är inte helt enkelt. Till syvende och sist landar bedömningarna i generella föreställningar om skolan som institution. Här kan det finnas anledning att anknyta till sociologen Pierre Bourdieus begrepp *symboliskt våld*.²⁵ Det är inte fysiskt våld som i första hand skapar och upprätthåller dominansförhållanden, utan symboliskt våld. Med detta avses ett milt våld som inte uppfattas som våld, utan tar symboliska former som kunskap. De dominansförhållanden som det symboliska våldet skapar, framstår som naturliga av båda parter. Om skolan som samhällsinstitution betraktas som en arena för utövning av symboliskt våld genom den kunskap, världsbild och normuppsättning som

²² Lindmark 1988, s. 12.

²³ Ibid, s. 11.

²⁴ Ibid.

²⁵ Pierre Bourdieu & Jean-Claude Passeron, *Reproduction in Education, Society and Culture*, London 1977. För en tillämpning på svensk skolhistoria, se Björn Norlin, *Själen i skolans liv och ledning: Sedlighetsfost-
ran, disciplinering och våldsbruk i den tidigmoderna skolan*, Lund (under
utgivning).

den förmedlar, skapas en möjlighet till djupare förståelse av hanteringen av fysiska övergrepp i lappscolesystemet. Detta innebär inte att frågan om det fysiska våldet blir sekundär. Tvärtom. Avsaknaden av fysiskt våld blir i stället en förutsättning för att skolans symboliska våld ska kunna utövas på ett effektivt sätt. I själva verket bildar 1700-talets svenska lappskola ett typexempel på symbolisk våldsutövning i skolans form.

Käll- och litteraturförteckning

- Bourdieu, Pierre & Passeron, Jean-Claude, *Reproduction in Education, Society and Culture*, London 1977.
- Forsgren, Tuuli, *Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850*, Umeå 1988.
- Gawthrop, Richard, *Pietism and the Making of Eighteenth-century Prussia*, Cambridge 1993.
- Gran, Theophilus, "Några samlade teckn och bewis på Christendomens tilväxt uti Luleå Lappmarck och Jockmocks Församling" i Daniel Lindmark (red.), *Berättelser från Jokkmokk. En kommenterad utgåva av två 1700-talsmanuskript till belysning av lappmarkens kristianisering och Pro Fides äldsta historia*, Stockholm 1999, s. 39–100.
- Haller, Elof, *Svenska kyrkans mission i Lappmarken under frihetstiden*, Stockholm 1896.
- Huuva, Kaisa & Blind, Ellacarin (red.), "När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka." *Minnesbilder från samernas skoltid*, Stockholm 2016.
- Kortekangas, Otso, *Tools of Teaching and Means of Managing. Educational and Sociopolitical Functions of Languages of Instruction in Elementary Schools with Sámi Pupils in Sweden, Finland and Norway 1900–1940 in a Cross-National Perspective*, Åbo 2017.
- Læstadius, Petrus, *Journal för första året af hans tjenstgöring såsom missionaire i Lappmarken*, Umeå 1977.

- Lindmark, Daniel (utg.), *1812 års uppfostringskommittés enkät: Svaren från lappmarksförsamlingarna*, Umeå 1988, s. 8–13.
- Lindmark, Daniel, "Pietism and Colonialism: Swedish Schooling in Eighteenth-century Sápmi" i *Acta Borealia* 2006, s. 116–129.
- Lindmark, Daniel, *En lappdrängs omvändelse. Svenskar i möte med samer och deras religion på 1600- och 1700-talen*, Umeå 2006.
- Lindmark, Daniel, "Historiebruk i retrospektiva praktiker. Historikers bidrag till försoning" i Daniel Lindmark (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*, Umeå 2016, s. 115–142.
- Lindmark, Daniel & Sundström, Olle (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi*, Skellefteå 2016.
- Lodin, Sven, *Carl Olof Rosenius i unga år (1816–1842)*, Stockholm 1933.
- Norberg, Astrid, *Uppfostran till underkastelse. En analys av normer för föräldra-barnrelationer i religiös litteratur om barnuppfostran i Sverige 1750–1809*, Lund 1978.
- Nordberg, Erik, *Arjeplogs lappskola. Anteckningar*, Stockholm 1955.
- Norlin, Björn, *Själen i skolans liv och ledning. Sedlighetsfostran, disciplinering och våldsbruk i den tidigmoderna skolan*, Lund (under utgivning).
- Norlin, Björn & Sjögren, David, "Educational History in the Age of Apology: The Church of Sweden's 'White book' on Historical Relations to the Sami, the Significance of Education and Scientific Complexities in Reconciling the Past" i *Educare – vetenskapliga skrifter* 2019, s. 69–95:
<<https://doi.org/10.24834/educare.2019.1.4>>.
- Sjögren, David, "Att göra upp med det förflutna. Sanningskommissioner, officiella ursäkter och vitböcker i ett svenskt och internationellt perspektiv" i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi*, Skellefteå 2016, s. 123–152.
- Truth and Reconciliation Commission of Canada, *Honouring the Truth, Reconciling for the Future: Summary of the Final Report of the Truth and Reconciliation Commission of Canada*, 2015:
<http://nctr.ca/assets/reports/Final%20Reports/Executive_Summary_English_Web.pdf>.

Volymens medverkande

Lars-Erik Edlund, f. 1953 i Trehörningsjö, Ångermanland. Professor i nordiska språk vid Umeå universitet, medgrundare av och ordförande i Johan Nordlander-sällskapet.

Laila Eliasson, f. 1966 i Vilhelmina. Fil.kand. från Kulturvetarlinjen vid Umeå universitet. Skolbibliotekarie.

Rolf Kjellström, f. 1936 i Kalmar. Fil.dr 1973 i allmän och jämförande etnografi, docent 1975. Lektor vid Göteborgs museer 1966–1967, intendent vid Nordiska museet 1967–2001, tf professor 1976–1977 i etnologi, särskilt utomeuropeisk vid Uppsala universitet.

Tommy Kuusela, f. 1979 i Stockholm, med rötter i Västerbotten och Norrbotten. Fil.dr i religionshistoria vid Stockholms universitet 2017. Forskningsarkivarie vid Institutet för språk och folkminnen i Uppsala (ISOF).

Marianne Liliequist, f. 1950 i Frostviken. Professor emerita i etnologi vid Umeå universitet.

Daniel Lindmark, f. 1960 i Piteå. Professor i kyrkohistoria (50 %) och historia med utbildningsvetenskaplig inriktning (50 %) vid Umeå universitet.

Ewa Ljungdahl, född 1951 i Östersund. Fil. mag. I arkeologi, har under många år arbetat på Gaaltije, sydsamiskt kulturcentrum.

Gudrun Norstedt, f. 1965 i Anundsjö. Fil.dr i biologi med inriktning mot samisk skogshistoria vid Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU) 2018. Postdoktor vid Vårdduo, Centrum för samisk forskning vid Umeå universitet, 2019–2021.

Carina Strömberg, f. 1943 i Örebro. Ekonom samt arkiv- och informationsvetare. Har arbetat som direktör för Riksarkivet SVAR och som landsarkivarie vid Landsarkivet i Härnösand. Skattmästare i Johan Nordlander-sällskapet.

Håkan Tunón, f. 1965 i Uppsala. Organisk kemist 1987, doktor i farmaceutisk vetenskap 1995, forskningsledare i traditionell kunskap och etnobiologi vid Centrum för biologisk mångfald, Sveriges lantbruksuniversitet (SLU) 1999–.

Program

Nybyggarliv. Vardagsliv i kåta och stuga. Vilhelminabiennalens sjunde symposium samordnat med Johan Nordlander-sällskapet 40-årsjubileum, 23–24 september 2019

23 september

Lars-Erik Edlund & Carina Strömberg:
Välkomsthälsning

Lars-Erik Edlund: Johan Nordlander-sällskapet 40 år

Marianne Liliequist: Nybyggarbarnens uppfostran

Anders Haglund: Förhållandet mellan nybyggare och renskötare

Gudrun Norstedt: Fiskets betydelse för skogssamernas försörjning före 1700

Ewa Ljungdahl: Fjällpiggen Lisbet Nilsson (Lapp-Nils mor) och andra sockenlappar

Kulturprogram med berättelser och musik: Musik av Lapp-Nils spelas av Ulla-Britt Renman. Toner till och från Lappland – traditionell folkmusik från bygden och hemsnickrade visor framförda av Laila Eliasson och Thomas Parr.

24 september

Rolf Kjellström: Tidig folklig sjukdomsbehandling i Lappland

Renée Vickhoff: Sjukdom och död avspeglad i tidiga norrländska provinsialläkarrapporter

Håkan Tunón: Medicinalväxter och andra huskurer

Tommy Kuusela: Vittra i Lappland: En omfattande sägenssamling av Nils Eriksson

Laila Eliasson: Lisa Johansson, torparungen som blev ulltavlans moder

Daniel Lindmark: Samerna och Svenska kyrkan: En lång och komplicerad historia

Lars-Erik Edlund: O. P. Pettersson och hans stora ordboksarbete – några tankar

Carina Strömberg: Avslutning

Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet

1. Lars-Erik Edlund (red.): Johan Nordlander 1853–1934. Bibliografi. Ett urval uppsatser sammanställda av Lars-Erik Edlund. Umeå 1979.
2. Karl-Hampus Dahlstedt & Per-Uno Ågren (red.): Övre Norrlands bygdemål. Berättelser på bygdemål med förklaringar och en dialektöversikt. Samlade och utgivna av Karl-Hampus Dahlstedt och Per-Uno Ågren. 2:a upplagan. Umeå 1980.
3. Lars-Erik Edlund (utg.): Norrlänningar förr och nu. Från järnålderns Genebor till Multrä myror. Umeå 1980.
4. Lars-Erik Edlund (red.): Från finnmarker och ådalar. Mellannorrländsk kultur- och socialhistoria från sju sekler. Umeå 1982.
5. Algot Hellbom: Medelpads sydgräns. Med huvudvikt på medeltiden och 1500-talet. Umeå 1984.
6. Paul Lundin: Sanningar och sägner i Ådalsliden. Tilläggsdel: Källor och register. Umeå 1984.
7. Simon Johansson: Jordnära. Tavelsjö-bygden under fyra sekler. Umeå 1984.
8. Peter Artedi och Nordmalings flora jämte en levnadsteckning och en utredning om släkten Arctædius. Skrift, ägnad minnet av Peter Artedi (1705–35). Utgiven av Nordmalings hembygdsförening i samarbete med Johan Nordlander-sällskapet. Umeå 1985.
9. Tom Ericsson: Vision och verklighet. Landshövding Gabriel Gyllengrips riksdagsrelation år 1734. Umeå 1987.
10. Margit Wennstedt: Pehr Stenbergs Umebeskrivning. Umeå 1987.
11. Christer Westerdahl: "Et sätt som liknar them uti theras öfriga lefnadsart". Om äldre samiskt båtbygge och samisk båthantering. Umeå 1987.
12. Lars Andér: TBC. Tuberkulos och tuberkulosvård i Sundsvallsområdet 1890–1918. Umeå 1989.
13. Lars-Göran Tedebrand: Historia. Norrländsk och annan. Umeå 1989.
14. Norrländska samlingar. Första serien 1–6. Umeå 1990.
15. Magnus N. Nordenström: Utkast till beskrifning öfwer Stöde socken vid Medelpads södra ådal belägen. Umeå 1990.

16. Gustav Lundblad: Litteratur om övre Norrland 1951–1960. Umeå 1991.
17. Johannes Nahlén: Egna märken. Om bomärken och märkessamling. Umeå 1992.
18. Lars-Göran Tedebrand: Strömning och demografi. Familj och hus-håll i bottnisk kustbygd 1650–1950. Umeå 1995.
19. Claes Rosenqvist: Mittsvenska scener. Härnösand, Sundsvall och det sena 1800-talets landsortsteater. Umeå 1998.
20. Lars-Göran Tedebrand: Historia och demografi, valda texter. Umeå 1999.
21. Ingvar Svanberg: Hästslaktare och korgmakare. Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar. Umeå 1999.
22. Margareta Grafström: Biskopsdottern som inte ville gifta sig. Umeå 2001.
23. Lars-Göran Tedebrand & Lars-Erik Edlund (red.): Tre kulturer i möte. Föredrag hållna vid sällskapets 20-årsjubileum den 29 oktober 1999. Umeå 2001.
24. Heidi Hansson, Raija Kangassalo & Daniel Lindmark (red.): När språk och kulturer möts. Festskrift till Tuuli Forsgren 2 november 2002.
25. Lennart Pettersson: Norrlands konstförening. Ett bidrag till konstbildningens historia. Umeå 2005.
26. Julian Vasquez (red.): Från Bolombolo i Colombia till Korpilombolo i Sverige. Umeå 2005.
27. Tuuli Forsgren & Sigurd Nygren (red.): Livsfrågor i Lappland. Kyrkan och kolonisationen. Forskarsymposium i Vilhelmina 30 september – 1 oktober 2004. Umeå 2005.
28. Giuseppe Nencioni: Italienare i norr. Reseberättelser från 1400-talet till i dag. Umeå 2008.
29. Per Tingbrand: Forna konflikter inom Nordkalotten. Strövtåg, gränsfejder och krig till och med 1809. Umeå 2009.
30. Lars-Gunnar Olsson & Susanne Haugen (red.) under medverkan av Lars-Erik Edlund och Lars-Göran Tedebrand: Umeå 1314–2014. 100 berättelser om 700 år. Umeå 2013.

31. Susanne Haugen (utg.): Nybyggarliv. Berättelser om en tid och en bygd. Symposiebidrag från Vilhelminabiennalen 2–3 oktober 2017 utgivna av Susanne Haugen. Umeå 2019.
32. Lars-Göran Tedebrand: När spetälskan försvann i Sverige. Från medeltidens hospital till Järvsö sjukhus för spetälska. Umeå 2021.
33. Susanne Haugen & Robert Eckeryd (red.): Vardagsliv i kåta och stuga. Bidrag från Vilhelminabiennalen 23–24 september 2019.

Johan Nordlander-sällskapet utger dessutom två gånger per år medlemstidskriften *Oknytt* (ISSN 0349–1706). Sällskapet har dessutom utgivit *Tre kulturer. Medlemsbok för Johan Nordlander-sällskapet 1–6* (1983–1992).